

NIEUWJAARSARTIKEL

Sturen op de toekomst

M.R.P.M. CAMPS

PENSIOENEN

Afschaffen
doorsneesystematiek
wenselijk maar kostbaar

J.P.M. BONENKAMP, R. COX
EN M.H.C. LEVER

ONDERNEMERSCHAP & INNOVATIE

Prikkels en kansen
voor duurzame
innovatie

J.H. WESSELING, E.M.M.I. NIESTEN, J. FABER
EN M.P. HEKKERT

ARBEIDSMARKT

Ouderbetrokkenheid
vormt preferenties
kinderen

M.A. ZUMBÜHL, T.J. DOHMEN
EN G.A. PFANN

En... de vette jaren van De Jong

Van de voorzitter

De in december gepresenteerde preadviezen hebben geleid tot een levendige en geanimeerde discussie over het poldermodel en over de rol van collectieve arbeidsverhoudingen in het functioneren van de arbeidsmarkt. Paul de Beer leverde uitstekend werk in het redigeren van deze preadviezen. Het tweede grote evenement waar de Vereniging voor staat is de KVS Tinbergenlezing. Hadden we vorig jaar een gelukkige keuze met de kersverse Nobelprijswinnaar Robert Shiller, komende oktober hebben we niemand minder dan Larry Summers. Summers, voormalig Minister van Financiën in de Verenigde Staten, was tot voor kort een van de belangrijkste adviseurs van Obama, en is natuurlijk een groot wetenschapper.

Wees er allen bij op vrijdag 31 oktober 2014!

Arnoud W.A. Boot, Voorzitter KVS

Jaarvergadering/Behandeling Preadviezen

Op vrijdag 13 december 2013 vond de Jaarvergadering/Behandeling Preadviezen plaats bij de Rabobank in Utrecht. De Preadviezen 2013 'Arbeidsverhoudingen onder druk' werden geredigeerd door Paul de Beer, met Arjo Klamer, Sander Geenen en Jelle Visser als preadviseurs. De volgende Jaarvergadering staat gepland voor vrijdag 12 december 2014 bij De Nederlandsche Bank in Amsterdam. De Preadviezen zullen geredigeerd worden door Lans Bovenberg, Casper van Ewijk en Theo Nijman en zullen als onderwerp 'Pensioenen' hebben.

Tinbergenlezing

Op vrijdag 31 oktober 2014 zal de 27e Tinbergenlezing plaatsvinden bij DNB in Amsterdam door professor Larry Summers. Summers is werkzaam als professor aan de Kennedy School of Government van Harvard University. Tijdens zijn loopbaan was Summers Minister van Financiën, Directeur van de Nationale Economische Raad, Hoofdeconoom van de Wereldbank en hij was enige jaren President van Harvard.

Nederlandse Economedag

Voorafgaand aan de Tinbergenlezing zal de Derde Nederlandse Economedag gehouden worden. Deze dag wordt georganiseerd in samenwerking met het Centraal Planbureau, ESB en DNB.

Jaarboek 2013

Het Jaarboek 2013 is verschenen met daarin de volgende thema's: verstandig begrotingsbeleid; regulering in de financiële sector; solidariteit in de zorg; arbeidsmarkt; vertrouwen; toezicht in semipublieke sectoren. Jaarboeken (ook van voorgaande jaren) zijn verkrijgbaar bij het secretariaat.

Nog geen lid?

U ontvangt voor slechts 97,50 euro per jaar, naast de Preadviezen-bundel en het Jaarboek, alle (tweewekelijks te verschijnen) ESB-nummers. U kunt ook kiezen voor de light variant voor 47,50 euro per jaar waarbij u, naast de hierboven genoemde publicaties, alleen de vijf ESB/KVS-verenigingsnummers ontvangt.

Nooit stilstaan

De beleidsmaker die een stip op de horizon zet en zegt “hier gaan we naar toe de komende jaren en zo gaan we dat doen” is vanaf vandaag ouderwets. Het debuut van Maarten Camps zijn nieuwjaarsartikel gaat over beleid dat nooit stilstaat. De stip aan de horizon is nu een bandbreedte langs een trendlijn geworden. Dit lijkt radicaal, vanwege de grotere beleidsonzekerheid en mogelijk lagere investeringsbereidheid. Toch is het dat niet, want in feite gaat het om het op een voorspelbare manier van continue aanpassing aan voortschrijdend inzicht. Het automatisch koppelen van de pensioenleeftijd aan de levensverwachting is een voorbeeld van dergelijk beleid.

Het meest schrijnende voorbeeld van stip-op-de-horizonbeleid dat helemaal verkeerd uitpakt is de hypotheekrenteaftrek. Het vasthouden hieraan was altijd een dikke vette stip op de horizon, terwijl iedereen kon voorzien dat die stip allang niet meer haalbaar was. Als gevolg daarvan staan mensen met hypotheek ‘onder water’. Zij dragen de aanpassingskosten, aldus Camps.

Het pleidooi voor bewegend beleid van Camps wordt het meest concreet in zijn voorstel om op de behoeften van zzp'ers in samenwerkingsverbanden in te spelen door sociale zekerheden niet langer in een werknemers-werkgever keurslijf te gieten. Iedere werkende krijgt straks toegang tot een arbeidsinfrastructuur van verzekeringen en uitkeringen als het aan Camps ligt.

Deze visie past in een bredere ontwikkeling waarin de verzorgingsstaat langzaam maar zeker verandert in een overheidsinfrastructuur. De overheid zorgt niet meer voor haar burgers maar entameert hen. Of de burger zich tussen twee banen in bevindt of arbeidsongeschikt is, er is continue sprake van een aangezwengeld worden door de staat om weer actief mee te doen. Sterker nog, in de zorg gaan burgers zelf ook aan de slag met het entameren van hun eigen sociale netwerk voor mantelzorg.

In vrijwel alle gesloten akkoorden van vorig jaar klinkt het eindbeeld van een slankere en meer flexibele overheid door. De Minister van Financiën stelde in zijn laatste miljoenennota dat er jarenlang van een te positief groeipad is uitgegaan waarmee publieke voorzieningen gefinancierd hadden moeten worden. Maar dat is niet het hele verhaal. De noodzaak van bezuinigingen was ook een bruikbare aanleiding om publieke voorzieningen te moderniseren of te privatiseren.

SANDRA PHLIPPEN

Hoofredacteur ESB
s.phlippen@sdu.nl

Gelukkig maar, want bewegend beleid wil ook zeggen dat je in de gaten moet houden of nieuwe ontwikkelingen vroegere marktfaalens inmiddels hebben opgelost. Zo geven patiënt-tevredenheidsstudies en gezondheidswinstindicatoren tegenwoordig vrij veel inzicht in de kwaliteit van zorg, waardoor we niet meer alleen afhankelijk zijn van de *public service motivation* van zorgverleners en de overheid dus niet meer alles zelf hoeft te doen.

Op de arbeidsmarkt loopt het adagium voor modernisering vooral van minder fricties naar meer mobiliteit, betere matches, hogere productiviteit, en uiteindelijk hogere groei.

In het sociaal akkoord staat de arbeidsmarktinfrastructuur die deze moderniseringsstappen moet faciliteren centraal. Deze infrastructuur gaat bestaan uit instrumenten zoals ketenbenaderingen voor baan-baan transitie, om-, her-, bijscholingstrajecten en intersectorale transitiefondsen.

Wat hier ontbreekt is naar mijn idee de stap tussen meer mobiliteit en betere matches. Een arbeidsmarktinfrastructuur zou eigenlijk voor de werkzoekende zelf bruikbaar moeten zijn door inzicht te verschaffen in welke banen er in het verlengde van iemand zijn vorige baan liggen.

In de praktijk is dat behoorlijk lastig om zelf te bepalen. Zo stapte ik laatst in een taxi bij een nogal geïrriteerde chauffeur omdat ik hem voor maar drie straten verder uit de taxiwachtrij had laten komen. In ruil daarvoor moest ik onderweg zijn grieven aanhoren over zijn uitzichtloze werksituatie. Mijn “maar waarom ga je niet wat anders doen?” leidde tot nog meer triestheid want hij kon niets anders dan taxi rijden. Ik probeerde het met een “wat maakt je tot een goede taxichauffeur?”. Omdat daaruit wel drie of vier vaardigheden kwamen rollen, zoals “ik ken de weg als geen ander, ben altijd op tijd en maak met iedereen een praatje” kon ik een beetje meedenken over banen waar die vaardigheden misschien van pas komen.

Een arbeidsmarktinfrastructuur die deze chauffeur helpt om online zijn vaardigheden te matchen met die in gerelateerde banen zou tegenwoordig toch niet zo moeilijk moeten zijn om te realiseren. Een soort tomtom die ons met wat coördinaten de richting wijst naar een nuttige werkplek in de buurt zou best fijn zijn als we iedere paar jaar in de arbeidsmarktjungle worden losgelaten.

Colofon

ESB signaleert nieuwe ontwikkelingen in de economische wetenschap. Daarnaast worden in ESB economische inzichten toegepast om beleidsrelevante aanbevelingen te doen voor de overheid, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Ook analyseert ESB de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse economie.

Artikelen in ESB verschijnen op persoonlijke titel.

ESB-redactie

Hoofredacteur: Sandra Phlippen
Eindredacteur: Gelijk Werner
Redacteur: Joost van Gemeren
Redactiemedewerkers: Geert Agteresch, Felix Haan
Bureau redactie: De Twee Hanen v.o.f.
Redactiesecretariaat: Carla van der Meulen
Uitgever: Roel Langelaar
Marketing en sales: Mark Lenssen 070 3780220

Commissie van Redactie

M. Canoy, E.E.C. van Damme, P.H.B.F. Franses, E.J.J. Schenk, L.L.G. Soete, H. Verbruggen, J. Plantenga, H.G. van Dissel, J.H. Garretsen.

Redactieadres

Postbus 20025
2500 EA Den Haag
tel. (070) 378 92 37
fax (070) 799 98 40
esb@sdu.nl
www.economie.nl

Kopij

Auteursaanwijzingen staan op internet: www.economie.nl. Gelieve kopij elektronisch aan te leveren op www.economie.nl/publiceren.

Abonnementen

Sdu Klantenservice, Postbus 20014, 2500 EA Den Haag, tel. (070) 378 98 80, fax (070) 378 97 83, sdu@sdu.nl.
Tarieven voor Nederland en België incl. btw: bedrijven en instellingen € 289,38, particulieren € 138,86, studenten € 31,80.

Losse nummers

€ 10,- incl. btw en portokosten. Losse nummers van ESB zijn te bestellen via Sdu Klantenservice, tel. (070) 378 98 80, fax (070) 378 97 83, sdu@sdu.nl. ESB verschijnt ook online (www.economie.nl).

Advertentieverkoop

Product- en Personeelsadvertenties:
Richard Ludeke tel. (036) 5240959
e-mail: info@adnovus.nl

Basisvormgeving: KSMT visual design
Opmaak: Jacques van Schie, Imago Mediabuilders.
Foto's: Hollandse Hoogte / Iris Loonen
Shutterstock / Asta Plechaviciute, Guo Yu
Druk: Deltahage

ISSN 0013-0583
ESB is een uitgave van Sdu Uitgevers.
ECORYS Nederland BV is houder van de merknaam ESB (Economisch Statistische Berichten).
ESB werkt samen met de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde.

Inhoud

NIEUWJAARSARTIKEL

Sturen op de toekomst

M.R.P.M. CAMPS

6

Om hoge aanpassingskosten van hervormingen te vermijden moet beleid continue op veranderingen inspelen. Op de arbeidsmarkt zouden werknemersvoorzieningen die zelfstandigen uitsluiten plaats moeten maken voor een basisvoorziening voor alle werkenden.

EN VERDER...

Redactioneel	1	Promotie	30
Input/output	4	Agenda	31
Statistiek	16	Ceteris paribus	32
Economie in beeld	18		

ONDERNEMERSCHAP & INNOVATIE**Prikkels en kansen voor duurzame innovatie****10**

J.H. WESSELING, E.M.M.I. NIESTEN, J. FABER EN M.P. HEKKERT

Radicale innovatie in de duurzame technologie van de elektrische auto komt vooral van bedrijven die weinig winstgevend zijn in de huidige automarkt. Door vraagstimulering kan de overheid deze bedrijven ondersteunen in hun innovatiestrategie.

ARBEIDSMARKT**Ouderbetrokkenheid vormt preferenties kinderen****13**

M.A. ZUMBÜHL, T.J. DOHMEN EN G.A. PFANN

Preferentiever schillen tussen ouders en kinderen nemen af als ouders meer betrokken zijn bij de opvoeding. Dit resultaat biedt inzichten in het mechanisme van sociale mobiliteit.

PERSONEEL & ORGANISATIE**Sociaal vertrouwen en internationale verschillen in arbeidsautonomie****20**

A.A.J. VAN HOORN

Naarmate het sociaal vertrouwen in een land hoger is, hebben werknemers meer autonomie in hun werk. De organisatie van werk kan derhalve niet los worden gezien van de informele instituties in een land.

GEDRAG**Het pingedrag van de consument bij een buitenlandse geldopname****23**

D.F. GERRITSEN EN J.P.C. RIGTERING

Veel consumenten kiezen bij geldopname buiten de eurozone voor afschrijving tegen een actuele, maar ongunstige koers. Vaak kunnen ze geld besparen door de valuta-omwisseling uit te laten voeren door de thuisbank, die veel minder koersopslag hanteert dan de gastbank.

PENSIOENEN**Afschaffen doorsneesystemiek wenselijk maar kostbaar****26**

J.P.M. BONENKAMP, R. COX EN M.H.C. LEVER

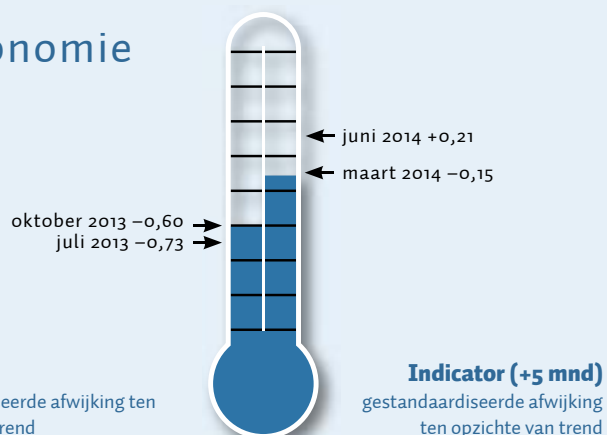
De doorsneesystemiek in aanvullende pensioenen heeft in sommige gevallen aanzienlijke herverdelingseffecten. Vanwege de financiële situatie bij pensioenfondsen is het momenteel echter niet opportuun om een alternatief systeem te introduceren.

UIT DE COLUMN VAN HAN DE JONG:**15**

“Doordat politici verzuimd hadden in de vette jaren te zorgen voor kerngezonde overheidsfinanciën, waren de grenzen van stimulerend begrotingsbeleid onthutsend snel bereikt.”

ESB kompas op de Nederlandse economie

De DNB-conjunctuurindicator geeft de conjunctuur weer als gestandaardiseerde afwijking ten opzichte van de trend. De realisatiereeks is gebaseerd op informatie over de industriële productie en beschrijft met een vertraging van 2 maanden de toestand van de conjunctuur. De waarden voor juli 2013 (-0,73) en oktober 2013 (-0,60) zijn weergegeven aan de linkerzijde van de thermometer. De voorlopende indicator is gebaseerd op zes variabelen en geeft de verwachte conjunctuur voor de komende 5 maanden weer. De waarden voor maart 2014 (-0,15) en juni 2014 (+0,21) zijn weergegeven aan de rechterzijde van de thermometer.

Input // output

Heronderhandelingen

Tijdens de schulden crisis in Europa moesten verschillende landen die in financiële problemen waren geraakt, zoals Griekenland en Portugal, worden gered. De geldbedragen voor deze redingen kwamen op voorwaarde van hervormingen in de noodlijdende landen. Bijlsma en Zwart onderzoeken aan de hand van een principaal-agent-model hoe de mogelijkheid tot heronderhandelingen het reddingsbeleid beïnvloedt. Geldverstrekkers weten vaak niet hoeveel hervormingen het probleemland nodig heeft om weer financieel gezond te raken, maar de probleemlanden zelf wel. In de aanwezigheid

van zulke informatieasymmetrie blijkt het optimaal om heronderhandelingsmogelijkheden te hebben. Dit voorkomt dat geldgevers meer geld toezeggen dan noodzakelijk is. Heronderhandelingen hoeven echter niet gedurende de gehele looptijd van de financiële steun plaats te vinden omdat de geldgevers gedurende het proces ontdekken wat het optimale niveau van hervormingen is. De introductie van marktdiscipline voor probleemlanden kan het bereiken van het optimale niveau van hervormingen versnellen.

Bijlsma, M. en G. Zwart (2013) Optimal bail-out policies under renegotiation. CPB Discussion Paper, 261.

Beloningsregeling

Wat maakt het ontwerp en de *framing* van een prestatiebeloningsregeling uit voor de prestaties van werknemers? Hilken *et al.* onderzoeken deze vraag aan de hand van een laboratoriumexperiment. Uit de resultaten volgt dat een beloningsstructuur met alleen bonussen bovenop een basissalaris de inspanningen en prestaties van mensen het meest verhoogt. Wanneer aan het beloningsmechanisme boetes worden toegevoegd, daalt het inspanningsniveau van werknemers. Boetes hebben namelijk een positief effect op de geleverde inspanning totdat het niveau van output is bereikt waarop geen boete meer wordt ontvangen, waarna de geleverde inspanning sterk daalt. Verder blijkt dat de inspanning van mensen en hun vaardigheden complementair zijn bij het presteren, zodat de relatieve opbrengsten van een prestatiebeloningsregeling hoger zijn naarmate iemand meer vaardigheden heeft om een bepaalde taak uit te voeren.

Hilken, K., S. Rosenkranz, K. de Jaegher en M. Jegers (2013) Reference points, performance and ability: a real effort experiment on framed incentive schemes. *Tjalling C. Koopmans Research Institute Discussion Paper*, 015.

Procyclisch

Het herstellen van het vermogen van pensioenfondsen tijdens een recessie door middel van een hogere pensioenpremie vergroot de door de recessie veroorzaakte schokken op de arbeidsmarkt. Wanneer fondsen hun dekkingsgraad herstellen door middel van het stoppen van indexatie of het verlagen van de uitkering is dit versterkende effect niet aanwezig. Dit concludeert Romp aan de hand van theoretisch onderzoek. De omvang van het effect hangt af van de mate waarin een bevolking vergrijsd is, het aandeel vermogen van het pensioenfonds dat binnenlands geïnvesteerd is en de onderhandelingsmacht van werknemers.

Romp, W.E. (2013) Procyclicality of pension fund regulation and behaviour. *Net-spar Discussion Paper*, 068.

Werkloosheidsuitkering

Een verlaging van de werkloosheidsuitkering, in plaats van een monitoringssysteem waarbij wordt bijgehouden of de werklozen aan bepaalde voorwaarden voor een uitkering voldoen, zoals sollicitatieplicht, kan optimaal zijn. Monitoring veroorzaakt negatieve effecten op de lange termijn doordat het focus op formele werkzoekmethodes en zo een substitutie veroorzaakt van informele naar formele baanzoekmethodes. Dit zorgt ervoor dat mensen sneller bij een baan terecht komen die minder goed bij hen past of minder betaald is. Deze effecten komen minder voor bij een verlaagde uitkering, en daarnaast zijn de administratieve kosten lager. Dit blijkt uit empirisch onderzoek door Van den Berg en Van der Klaauw met gegevens over werklozen in de periode 1998–2004. Zij concluderen verder dat werklozen gemiddeld een zestien procent lagere uitkering accepteren om een monitoringssysteem te kunnen voorkomen.

Berg, J. van den, en B. van der Klaauw (2013) Structural empirical evaluation of job search monitoring. *IZA Discussion Paper*, 7740.

Regioverschillen

De Nederlandse economie is in de periode 2008–2012 gemiddeld met 0,7 procent per jaar gekrompen. Regionale verschillen zijn echter groot. Zo nam in deze periode het bruto product in Drente af met zo'n 1,1 procent per jaar, terwijl het bbp in Noord-Brabant maar 0,4 procent

1,1%

Krimp bbp in Drente per jaar over 2008–2012

per jaar kromp. De krimp van het bbp per hoofd van de bevolking over de hele periode 2008–2012 was met 6 procent het grootst in Flevoland, en met 1,5 procent het kleinst in Zeeland.

CBS (2013) *De regionale economie 2012*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Samenwerking

Relatieve prestatiebeloning leidt tot een significant lagere bereidheid van mensen om samen te werken met collega's, zelfs wanneer de onderlinge competitie de uiteindelijke individuele beloning niet beïnvloedt. Dit concluderen Buser en Dreber aan de hand van een gecontroleerd experiment via internet met zeventienhonderd mensen. Deelnemers moesten eerst een eenvoudige taak uitvoeren, waarbij de beloningsvorm varieerde tussen verschillende groepen, bijvoorbeeld een stukloon of een prestatiebeloning waarbij alleen de best presterende van de groep een beloning ontving. Vervolgens werd door middel van een *public goods game* gemeten in welke mate de deelnemers bereid waren samen te werken. De bereidheid tot samenwerking neemt af bij concurrentie tussen deelnemers, ongeacht het al dan niet winnen van de beloning. Hiermee neemt ook het gerealiseerde maatschappelijke surplus af. Het effect is sterker voor mannen dan voor vrouwen.

Buser, T. en A. Dreber (2013) The flipside of comparative payment schemes. *Tinbergen Institute Discussion Paper*, 190.

Loonverschillen

Allen *et al.* onderzoeken empirisch mogelijke oorzaken van het verschil in salaris tussen mensen met een gelijke opleiding, zoals dat in eerder onderzoek is gevonden. De onderzoekers identificeren twee mogelijke verklaringen voor de loonverschillen. De eerste is dat er ook binnen één opleiding verschillen zijn tussen de vaardigheden en kennis van mensen, die zichtbaar worden in het salaris. De andere verklaring is dat lonen niet alleen gebaseerd zijn op de productiviteit van werknemers, maar ook bepaald worden door instituties zoals vakbonden en cao's. Hierdoor ontvangen werknemers die hogeropgeleid en dus productiever zijn toch een salaris dat gelijk is aan dat van lageropgeleide collega's, en ontstaat een loonverschil met mensen van dezelfde opleiding die ander werk hebben. Uit gegevens van hogeropgeleiden uit twintig Europese landen concluderen de auteurs dat heterogeniteit van vaardigheden het beste de loonverschillen in de private sector verklaart, maar de rol van instituties de verschillen in de publieke sector.

Allen, J., L. Badillo-Amador en R. van der Velden (2013) Wage effects of job-worker mismatches: heterogeneous skills or institutional effects? *GSBE Research Memorandum*, 071.

Vergrijzing

Een vergrijzende bevolking leidt niet tot significant hogere publieke uitgaven aan pensioensvoorzieningen. Theoretische modellen suggereren dat ouderen, doordat hun aandeel van de bevolking groter wordt, meer politieke invloed zouden krijgen en zo meer geld voor zich zouden kunnen opeisen. Hollanders en Koster vinden aan de hand van gegevens over dertig landen over de periode 1980–2010 geen empirisch bewijs voor deze hypothese. Wel blijkt uit de resultaten dat naarmate meer mensen lid zijn van vakbonden de pensioenuitgaven hoger liggen.

Hollanders, D.A. en F. Koster (2013) Aging and the politics of the welfare state. *Netspar Discussion Paper*, 065.

Kredietrisico

Wanneer ondernemingen negatief in de media komen door wanprestaties op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen, bijvoorbeeld door een olieramp, neemt hun kredietrisico significant toe. Kredietrisico wordt gemeten door de prijs voor *credit default swaps*, ofwel verzekeringen tegen faillissementen. Dit concluderen Kölbel en Busch aan de hand van empirisch onderzoek met gegevens over 413 internationale bedrijven over de periode 2007–2012. Er wordt geen significant verschil gevonden in de reactie in de Verenigde Staten of Europa.

Kölbel, J.F. en T. Busch (2013) The effect of bad news on credit risk: a media based view of the pricing of corporate social responsibility. *DSF Policy Paper*, 040.

Bankrisico

Een hogere winstbelasting leidt ertoe dat banken zich meer gaan financieren met schuld ten opzichte van eigen vermogen, ofwel de hefboom. Deze toename van schuldfinanciering leidt er echter ook toe dat banken hun portfoliorisico door regulering moeten beperken. Een hoger solvabiliteitsrisico moet namelijk gecompenseerd worden met een lager portfoliorisico. Horváth schat de omvang van deze twee effecten met gegevens over 17.003 banken uit 71 landen over de periode 1997–2011. Hij concludeert dat een toename van de winstbelasting met tien procent gemiddeld samengaat met een stijging van de hefboom met 0,8 tot 1,4 procent, maar een afname van de risicovolle bezittingen ten opzichte van de totale bezittingen met twee tot zeven procent. Het netto-effect op het totale bankrisico is derhalve niet eenduidig.

Horváth, B.L. (2013) The impact of taxation on bank leverage and asset risk. *CentER Discussion Paper*, 076.

Patentcitaten

Noailly en Shestalova onderzoeken empirisch of kennis uit duurzame energiesectoren ook in andere sectoren en bedrijven wordt toegepast. Zij doen dit door citatiegegevens van patenten over duurzame energie uit zeventien Europese landen over de periode 1978–2006 te bestuderen. Patentcitaten laten namelijk zien waar de kennis zoals beschreven in het patent ook daadwerkelijk wordt toegepast. Uit de resultaten blijkt dat technologieën voor windenergie voornamelijk in de eigen sector worden gebruikt, maar kennis over zonne-energie en de opslag van energie ook veel in andere sectoren dan de energiesector wordt toegepast. Opvallend is verder dat kennis over energiewinning uit afval en biomassa ook veel wordt gebruikt bij energieopwekking met fossiele brandstoffen.

Noailly, J. en V. Shestalova (2013) Knowledge spillovers from renewable energy technologies. Lessons from patent citations. *CPB Discussion Paper*, 262.

Internetverbinding

In 2013 had 79 procent van alle huishoudens in de Europese Unie toegang tot internet. Het percentage internet-aansluitingen varieerde van 95 procent in Nederland en 94 procent in Luxemburg tot 54 procent in Bulgarije, 56 procent in Griekenland en 58 procent in Roemenië. 41 pro-

79%

Aandeel huishoudens EU met internetverbinding

cent van de huishoudens in de EU communiceerde met de overheid via internet. Hiervoor is online belastingaangifte doen de belangrijkste reden.

Eurostat (2013) Internet access and use in 2013. *Eurostat Newsrelease*, 18 december.

Sturen op de toekomst

Noodzakelijke hervormingen worden vaak te lang vooruit geschoven. Daarna volgt veelal een inhaalslag. Zo heeft de economische tegenwind Nederland geholpen taboes te doorbreken op het terrein van arbeidsmarkt, woningmarkt en pensioen. In een continu veranderende wereld kan het beleid echter nooit stilstaan. Daarom is het van belang dat we blijven nadenken over de hervormingen van morgen.

**MAARTEN
CAMPS**

Secretaris-generaal
bij het Ministerie
van Economische
Zaken

De Nederlandse economie groeit weer. Na vier kwartalen van krimp laat de economie sinds het derde kwartaal van 2013 tekenen van conjunctureel herstel zien. Voor 2014 wordt een bescheiden bbp-groei van een half procent verwacht (CPB, 2013a; DNB, 2013). Het herstel van de Nederlandse economie wordt grotendeels gedragen door de export. Daarmee volgt dit het voor Nederland gebruikelijke patroon waarin eerst de export aantrekt en in een latere fase de binnenlandse bestedingen en de werkgelegenheid.

Het is begrijpelijk dat het einde van de derde recessie in vier jaar tijd gepaard gaat met een zeker optimisme. Dit verhult echter niet het feitelijke, broze economische herstel. Want hoewel de verwachte werkloosheid in 2014 met circa 7,5 procent internationaal vergeleken laag is, blijft de snelle oploep sinds medio 2011 zorgwekkend. Het Nederlandse bbp-herstel is bovendien sterk afhankelijk van de internationale ontwikkelingen. De wereldeconomie staat er weliswaar beter voor dan vier jaar geleden, maar ook in 2014 blijven er significante neerwaartse risico's die zich kunnen manifesteren in een tragere groei van de wereldhandel dan voorzien (IMF, 2013).

Nederland kampt met de nasleep van een balansrecessie. De balansen van Nederlandse huishoudens en financiële instellingen zijn internationaal vergeleken lang. Enerzijds zijn er in de afgelopen twee decennia relatief veel schulden opgebouwd, met name hypotheekschuld. Anderzijds is er veel

bezit in de vorm van woningen, vermogenstitels en een aanzienlijke kapitaalgedekte oudedagsvoorziening. Hierdoor is de Nederlandse economie relatief kwetsbaar voor financiële schokken (SER, 2013a). Overheid, burgers en banken brengen hun financiële balansen nu op orde. Dit drukt op korte termijn de economische groei, omdat zowel het aflossen van schulden als het versterken van de vermogenspositie ten koste gaat van investeringen en consumptie. Onderliggend is er bovendien sprake van een lagere potentiële groei dan in de vorige decennia, voornamelijk vanwege een structureel kleinere toename van het arbeidsaanbod. Een gemiddelde jaarlijkse groei op middellange termijn tussen de 1 en 1,5 procent is daarom een reëel scenario (CPB, 2012).

HERVORMINGSAGENDA DOORBREEKT TABOES

De directe urgentie van de crisis en de onderliggende onevenwichtigheden hebben ertoe geleid dat de afgelopen jaren in Nederland een omvangrijke sociaal-economische hervormingsagenda is opgesteld (kader 1). Het betreft maatregelen die tot voor kort golden als taboes in de polder, zoals verkorting van de WW-duur, modernisering van het ontslagrecht, stapsgewijze verlaging van de hypotheekrenteaf trek, verhoging van de pensioenleeftijd en het gericht inzetten van langdurige zorg op zware zorgbehoefte. De hervormingen zoals opgenomen in het begrotingsakkoord van het voorjaar 2012 en het regeerakkoord Rutte 2 dragen niet alleen bij aan een forse verbetering van het structurele EMU-saldo met 3,6 procentpunt (CPB, 2012), ze leiden ook tot een beter werkende economie.

Zo komt de verkorting van de WW-duur van 38 naar 24 maanden de dynamiek op de arbeidsmarkt ten goede. De modernisering van het ontslagrecht kan bijdragen aan een eenvoudiger en transparanter ontslagstelsel, waarbij de aandacht wordt verlegd van behoud van de oude baan naar het vinden van een nieuwe. De koppeling van de pensioenleeftijd aan de levensverwachting stimuleert oudere werknemers om langer actief te blijven op de arbeidsmarkt. Bovendien leidt deze maatregel tot een stabielere ontwikkeling van pensioenpremies. Door de langdurige zorg nadrukkelijker te richten op de zware zorgbehoefte, worden mensen gestimuleerd om eerst zelf een oplossing te vinden, voordat zij een beroep doen op het collectief. De stapsgewijze verlaging van de hypotheek-

renteaf trek en het volledig aflossen van nieuwe woningschulden dragen bij aan meer macro-economische stabiliteit. Zij leiden tot minder vreemdvermogenfinanciering en een minder volatiele prijsontwikkeling op de woningmarkt (Andrews, 2010). De afbouw van de renteaf trek geeft ook minder fiscale subsidies op de woningmarkt, vermindert daardoor verstoringen in de woonkeuze en verkleint het rondpompen van belastinggeld (Commissie-Van Dijkhuizen, 2013).

FOCUS OP GROEIHERSTEL

Voor Nederland is het van groot belang om de hervormingsagenda met kracht door te zetten, maar hierbij past een aantal noties. Ten eerste moet er evenwicht zijn tussen de maatvoering van de hervormingen en de actuele economische situatie. Het is van belang om onderscheid te maken tussen het gewenste eindbeeld en de noodzakelijke transitie maatregelen. Zo draagt een verdere beperking van de maximale leenratio bij woningaankoop van honderd procent van de koopprijs naar tachtig procent – zoals voorgesteld door de commissie-Wijffels (2013) – bij aan meer stabiliteit op lange termijn. Maar zolang de vrije huursector onvoldoende alternatief biedt voor starters, leidt een dergelijke verdere verlaging van de *loan to value*-ratio op korte termijn tot additionele prijsdruk op de koopmarkt. Ook drijft het private besparingen op, omdat huizenkopers meer eigen middelen moeten inbrengen. Beide effecten zijn ongunstig voor de binnenlandse consumptie, die de komende jaren nog fragiel zal zijn.

In de afgelopen jaren is er veel aandacht geweest voor het structureel op orde brengen van de balansen van de overheid en burgers. Balansherstel was in de storm van de schulden crisis noodzakelijk om financiële risico's te beperken. Als gevolg van de maatregelen uit het begrotingsakkoord van het voorjaar van 2012 en het regeerakkoord Rutte 2 is het forse houdbaarheidsstekort van begin 2012 omgebogen in een houdbaarheidsoverschot. Verdere vraagtuitval kan het prille herstel echter in de knop breken. Hysterese en achterblijvende investeringen zijn reële risico's die het toch al lage groeipotentieel verder drukken. Voor de komende periode dient daarom het beleid te worden gericht op groeiherstel en versterking van het verdienvermogen. Afgesproken maatregelen moeten worden doorgezet, maar verdere lastenverzwaringen dienen te worden voorkomen. Voor de versterking van het verdienvermogen is het van belang onderscheidend te blijven van andere landen. Dat betekent niet alleen inzetten op de bewezen sterktes van onze economie, zoals de Nederlandse exportsector (denk aan het agro-foodcomplex, chemie en high-tech) de logistiek en zakelijke dienstverlening. Maar ook blijvende aandacht voor onderwijs, innovatie en het breed toepassen van kennis om ook op de markten van morgen en overmorgen onderscheidend te kunnen zijn. Het vraagt tevens om een voortdurende herijking van het beleid.

CONSISTENT BELEID IS GEEN STILSTAAND BELEID

Het decor waartegen dit groeibeeld vorm zal krijgen, verandert steeds sneller. Dat is allermindst een bedreiging, maar wel een cruciale factor om rekening mee te houden. De sterke opkomst van economieën als China, India en Turkije is daarvan een goede illustratie. Onderzoek, ontwikkeling, productie, assemblage en marketing van producten vinden steeds meer los van elkaar en in verschillende landen plaats. De samenleving

staat niet stil; naast traditionele verbanden ontstaan nieuwe, vaak ad-hoc-, netwerken van betrokken burgers en bedrijven. Wendbaarheid en vernieuwingsvermogen zijn essentieel om in te spelen op de veranderende wereld en om talent en kapitaal zo productief mogelijk te benutten. De WRR (2013) spreekt in dit verband over responsiviteit: het vermogen om snel en adequaat aan te passen. De overheid schept de randvoorwaarden, zorgt voor collectieve arrangementen en geeft instituties zo vorm dat bedrijven en burgers goed geëquipeerd zijn en zich gestimuleerd voelen om in te spelen op de veranderende omstandigheden.

Het snel veranderende decor onderstreept de noodzaak om bestaande stelsels en overheidsbeleid tijdig aan te passen. Kenmerkend voor veel hervormingen is dat er lang wordt gewacht met het in gang zetten van robuuste wijzigingen. De ernst van het probleem wordt meestal ruim op tijd onderkend, maar het maatschappelijk draagvlak is veelal te smal om tijdig noodzakelijke aanpassingen te doen. Vaak wordt eerst volstaan met incrementele beleidswijzigingen. De beperking van de hypotheekrenteaf trek is een voorbeeld waarbij te laat is

Hervormingsagenda

KADER 1

ARBEIDSMARKT

- Per 1 januari 2013 wordt de AOW-leeftijd stapsgewijs verhoogd tot 67 jaar in 2021, waarna deze wordt gekoppeld aan de levensverwachting. In dat kader wordt met ingang van 2014 het fiscale pensioenopbouwpercentage verlaagd van 2,25 procent naar 2,15 procent, waardoor de verplichte pensioenopbouw afneemt. Verdere verlaging tot 1,875 procent per 2015 is voorzien.
- De collectief gefinancierde WW wordt met ingang van 2016 gefaseerd ingekort tot maximaal 24 maanden. De opbouw wordt na tien gewerkte jaren beperkt tot een halve maand per gewerkt jaar. Tevens worden het ontslagrecht en het flexrecht gemoderniseerd.
- De bijstand, een deel van de Wajong en de WSW (sociale werkvoorziening) worden vanaf 2015 geïntegreerd in de Participatiewet, waarvoor de gemeenten verantwoordelijk worden. De nadruk komt te liggen op het arbeidsvermogen. De Wajong en beschutte werkplekken blijven bestaan voor degenen die dat nodig hebben.

ZORG

- De langdurige en curatieve zorg worden hervormd met het oog op een betere kwaliteit en betaalbaarheid. Zo wordt per 2015 de AWBZ meer gericht op de zware zorgbehoefte en gedeeltelijk gedecentraliseerd naar gemeenten.

WONINGMARKT

- Sinds 1 januari 2013 komen alleen nieuw afgesloten hypotheekleningen die binnen dertig jaar minimaal annuïtair worden afgelost in aanmerking voor hypotheekrenteaf trek. Vanaf 2017 mag maximaal honderd procent van de waarde van de woning als lening worden opgenomen. Met ingang van 2014 wordt het aftrektarief voor hypotheekrente in jaarlijkse stappen van een half procentpunt verlaagd naar 38 procent.

ONDERWIJS

- In het hoger onderwijs is invoering van een sociaal leenstelsel voorzien, ter vervanging van de basisbeurs. Onderwijsinstellingen krijgen in een aantal gevallen de mogelijkheid om de collegegelden te differentiëren.

ingegrepen, ondanks eerdere aanbevelingen zoals bij de laatste grote herziening van het belastingstelsel in 2001 (Cnossen *et al.*, 1998; Caminada *et al.*, 1999). Tussentijdse maatregelen zoals het verkorten van de aftrekperiode tot dertig jaar (in 2001), de wet-Hillen (in 2005) en het aanscherpen van de hypotheekleennormen (in 2011) zijn maar beperkt effectief geweest om de fiscale prikkels tot schuldmaximalisatie in te dammen. Het beperken van de renteaftrek in de huidige laagconjunctuur werkt weliswaar procyclisch, maar verder uitstel van deze maatregel was niet geloofwaardig. Ongeveer de helft van de consumptiedaling sinds 2008 houdt verband met de prijsdalingen op de koopmarkt (CPB, 2013b). De dure les voor het te lang wachten met een grondige herziening van het beleid op de koopmarkt wordt betaald door bijna één miljoen huiseigenaren die inmiddels met de hypotheek ‘onder water’ staan.

De Nederlandse samenleving was ook lange tijd niet klaar om de statutaire pensioenleeftijd te verhogen. Bij de invoering van de algemene ouderdomswet in 1957 werd al voorzien dat de pensioenleeftijd op termijn zou moeten stijgen. Lange tijd stond de AOW-leeftijd echter niet ter discussie. De effectieve pensioenleeftijd daalde zelfs vanaf de jaren zeventig tot begin jaren negentig. In de periode 1990–2005 gingen Nederlanders gemiddeld rond hun zestigste met pensioen. In 1998 werd een AOW-spaarfonds opgericht om de toekomstige kostenstijgingen op te vangen. Dit fonds bleek echter een surrogaatoplossing: het bestond alleen op papier en het heeft de betaalbaarheid van de AOW niet daadwerkelijk dichterbij gebracht. Al met al heeft de wettelijke AOW-leeftijd ruim vijftig jaar geen onderhoudsbeurt gehad, terwijl de levensverwachting in die jaren aanzienlijk is gestegen. Wel werden vanaf 2001 stapsgewijs de vroegpensioenregelingen versoerd, waardoor de effectieve uittreedleeftijd tussen 2006 en 2012 steeg van 61 naar 63,6 jaar (CBS, 2013a). Nadat in 2010 na veel discussie werd besloten om de AOW-leeftijd te verhogen, is het snel gegaan. Zo is het tempo waarin de pensioenleeftijd wordt verhoogd meerdere keren versneld en zijn er concrete afspraken gemaakt over de koppeling van de pensioenleeftijd aan de levensverwachting. Vorig jaar zagen we de eerste groep die met 65 jaar plus één maand AOW kreeg. Dit jaar komt er weer een maand bij. Ook dat is een kenmerk van hervormingen in Nederland: na een lange aanloop volgt meestal een sprint en verloopt de invoering soepel.

Met een lagere potentiële groei in het verschieft kan Nederland zich een lange reactietijd op een snel veranderend decor niet permitteren. Globalisering vraagt om andere vaardigheden van de beroepsbevolking. De trend van flexibilisering zet verder door en de noodzaak om duurzamer te produceren en te consumeren zal groter worden. De werknemer en het bedrijf van de 21e eeuw zullen er anders uitzien dan in de achterliggende eeuw. De verhouding tussen werknemers en bedrijven is aan verandering onderhevig, denk bijvoorbeeld aan de groei van het aantal zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers). Door de ICT-ontwikkeling is de allocatie van productiefactoren steeds meer versnipperd. Dat heeft implicaties voor de bedrijvigheid en het vestigingsplaatsbeleid. Het aantrekken van activiteiten met een hoge toegevoegde waarde, zoals onderzoek, ontwikkeling of marketing, zal aan belang winnen. *E-commerce* is tussen 1999 en 2011 verdrievoudigd (CBS, 2013b). Wat betekent de opkomst van het webwinkelen voor

onze binnensteden? Deze worden geconfronteerd met nieuwe dynamiek in de detailhandel, zoals niet alleen leegstand, maar ook *pop-up shops* die deze leegstand tijdelijk opvullen.

Dit alles vergt dat we vandaag nadenken over het beleid van morgen en daarnaar handelen. Zoals een bedrijf bijtijds moet innoveren om marktkansen te grijpen en een werknemer moet investeren in zijn duurzame inzetbaarheid ten behoeve van een volgende baan, zo moet ook de overheid steeds klaar zijn voor nieuwe ontwikkelingen. Tijdige aanpassingen en een helder perspectief verschaffen burgers en bedrijven vertrouwen. Vertrouwen dat zij nodig hebben om bijvoorbeeld te beslissen over het volgen van (bij)scholing, het starten van een bedrijf, langer werken, investeren in R&D, veranderen van baan, het aannemen van personeel of het plegen van meerjarige investeringen in schone-energieproductie. Het vergt dat we voortdurend nadenken over morgen, uitgaande van ontwikkelingen die al aan de gang zijn – waarvan we weten dat ze zullen doorzetten – en voorbereid zijn op veranderende omstandigheden. Twee beleidsthema's worden hier ter illustratie uitgelicht: voor welke vragen worden wij gesteld bij de noodzaak om de energievoorziening te verduurzamen en bij de verdere groei van het aantal zzp'ers?

INVESTEREN IN ENERGIE

We staan midden in de transitie naar een duurzame samenleving, met de verduurzaming van de energievoorziening als onmisbaar onderdeel. Dit vergt substantiële investeringen van bijvoorbeeld energie-intensieve bedrijven en energieproducenten. Gegeven de grote omvang en de lange investeringshorizon is het bieden van een helder, meerjarig perspectief cruciaal. Dit brengt inherent een dilemma met zich mee: hoe zekerheid te bieden in een wereld die continu verandert? Het onderstreept het belang van het Energieakkoord van september jongstleden. Hierin hebben ruim veertig organisaties zich geëngageerd aan een omvangrijke investeringsagenda voor de korte en middellange termijn (SER, 2013b). Dit brede draagvlak is nodig om bijvoorbeeld de doelstelling van zestien procent duurzame energie in 2023 te behalen. Gelet op het huidige aandeel van 4,5 procent wordt daarmee een forse inspanning geleverd. Het illustreert wederom dat wanneer partijen eenmaal geëngageerd zijn aan hervormingen, er vaart wordt gemaakt.

Het uitvoeren van het Energieakkoord vergt continuïteit van het overheidsbeleid. Maar juist vanwege de lange tijdshorizon is het van belang om nu al te denken over de duurzaamheidsdoelstellingen – en daarmee dus ook over de samenstelling van de energievoorziening ná 2023. Vast staat dat de ambities en noodzaak om duurzamer te produceren en te consumeren alleen maar groter worden.

Dit heeft ontegenzeggelijk consequenties voor de toekomstige mix van beleidsinstrumenten. Dit betekent dat het nieuwe Europese emissiehandelssysteem per 2020 ambitieuzere marktprikkels zal moeten bevatten. Maar ook dat het stimuleren van nieuwe, innovatieve technieken voor energiewinning en opslag meer aandacht moet krijgen. De bakens van het energie- en duurzaamheidsbeleid zullen daarmee worden verzet. Het is zaak om dit op een voorspelbare wijze te doen. De discussie over de doelen en de contouren van het beleid van na 2023 zal dan ook de komende tijd al moeten worden gevoerd.

DE WERKENDE VAN MORGEN

Arbeidsrelaties zijn in beweging. Het aantal zelfstandigen zonder personeel is de afgelopen tien jaar met gemiddeld 25.000 per jaar gegroeid, tot inmiddels ruim tien procent van de werkzame beroepsbevolking. Deze groep laat zich lang niet altijd vangen in het traditionele beeld van de ondernemer. De klassieke ontwikkelingsfase van bedrijven (gekenmerkt door groei in omzet en personeel) is op het gros van de zelfstandigen niet van toepassing. Expansie van bedrijvigheid krijgt vaker op een andere manier gestalte. Bijna een vijfde van de zzp'ers gaf in 2010 aan structureel samen te werken met andere zzp'ers (Sakkers, 2010). Deze netwerken veranderen voortdurend. Op deze manier voegen zij een nieuwe dimensie van flexibiliteit toe aan de economie. Schattingen van het CPB wijzen erop dat het aantal zzp'ers de komende decennia blijft groeien (Bosch *et al.*, 2012). De grootste groei zal plaatsvinden door zelfstandigen die werkzaamheden verrichten die normaliter overwegend in dienstverband worden gedaan. De scheidslijn tussen ondernemerschap en werknemerschap wordt daarmee steeds meer fluïde. Deze ontwikkeling wordt in de politieke discussie soms negatief uitgelegd. Het aantal schijnzelfstandigen blijkt echter beperkt te zijn (SEOR, 2013). De opkomst van het zzp-schap lijkt juist aan te sluiten bij de voorkeuren van een steeds groter deel van de beroepsbevolking.

Het is echter de vraag of de huidige instituties voor arbeidsmarkt en ondernemerschap voldoende zijn ingespeeld op de dynamiek van de zzp'ers. Die instituties – bijvoorbeeld op terrein van pensioenen, arbeidsongeschiktheid, maar ook voorzieningen in cao's – zijn volledig ingericht op de klassieke relatie tussen werkgever en werknemer. Zij stellen een hoge mate van collectiviteit en solidariteit centraal. De uitdijende groep zzp'ers past niet binnen deze traditionele instituties, waarmee die collectiviteit en solidariteit onder druk komen te staan.

De primaire beleidsreactie op de uittocht uit de traditionele arbeidsrelatie redeneert vanuit bestaande instituties. Zzp'ers worden bijvoorbeeld verleid binnen hun oude pensioenfonds actief te blijven, of zich aan te sluiten bij sectorale scholingsfondsen. Dit is echter geen duurzaam antwoord op de toenemende populariteit van het zzp-schap. De traditionele uitgangspunten, met als basis de relatie tussen werkgever en werknemer, blijven hiermee overeind, evenals het hoge niveau van solidariteit waartoe die instituties verplichten.

Een fundamentele reactie is noodzakelijk. Zo kan er worden nagedacht over een stelsel van voorzieningen voor arbeidsongeschiktheid en pensioen waarin niet de werknemer, maar de werkende centraal staat. Dit vergt een omslag in het denken. De arbeidsmarkt van de toekomst vereist een stelsel dat mobiliteit niet belemmert maar bevordert en waarin ruimte is voor enige keuzevrijheid. Dat betekent ook dat de bestaande niveaus van collectiviteit, solidariteit en risicodeling ter discussie kunnen komen te staan. Concreet kan hierbij gedacht worden aan een basisvoorziening voor alle werkenden op een lager niveau (met een verzekeringsplicht), waarbij op individueel en sectorniveau aanvullende afspraken gemaakt kunnen worden. Bij een fundamentele reactie past ook dat het niveau van de huidige fiscale faciliteiten voor zelfstandigen, zoals de zelfstandigenaftrek, opnieuw wordt bezien.

CONCLUSIE

Het is van belang vroegtijdig oog te hebben voor trends en na te denken over de vraag hoe beleid daarop kan inspelen. Zo sturen we op de toekomst. De (ook recente) ervaringen leren echter dat hervormingen vaak worden uitgesteld tot het laatste moment. Hierdoor lopen de aanpassingskosten op. De economische situatie van nu mag de blik op de toekomst niet in de weg staan. Of zoals secretaris-generaal van Economische Zaken Rutten het veertig jaar geleden verwoordde in zijn eerste nieuwjaarsartikel: “Bij een verandering in het economische beeld zijn vele ‘economische deskundigen’ vlug geneigd van een ‘trendbreuk’ te spreken. (...) Intussen moet men wel oog hebben voor geleidelijke veranderingen in de structuur van de economische verbanden. (...) Een keerpunt is moeilijk te dateren.” (Rutten, 1974). Zijn woorden hebben al die jaren niets aan zeggingskracht ingeboet. Hoogstens kan worden opgemerkt dat het tempo en de intensiteit van de veranderingen alleen maar is toegenomen.

LITERATUUR

- Andrews, D. (2010) Real house prices in OECD countries: the role of demand shocks and structural and policy factors. *OECD Economics Department Working Paper*, 2010(831).
- Bosch, N., G. Roelofs, D. van Vuuren en M. Wilkens (2012) *De huidige en toekomstige groei van het aandeel zzp'ers in de werkzame beroepsbevolking*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Caminada, K., K. Goudswaard en H. Vording (1999) De eigen woning anders belast. *ESB*, 84(4228), 814–815.
- CBS (2013a) *Ruim 40 procent van de werknemers bij pensionering 65 jaar of ouder*. Artikel op www.cbs.nl.
- CBS (2013b) *ICT, kennis en economie*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cnossen, S. en A.L. Bovenberg (1998) Belastingen in de 21e eeuw. *ESB*, 83(4141), 161–165.
- Commissie-Van Dijkhuizen (Commissie inkomstenbelasting en toeslagen) (2013) *Naar een activerender belastingstelsel*. Rapport op www.rijksoverheid.nl.
- Commissie-Wijffels (Commissie structuur Nederlandse banken) (2013) *Naar een dienstbaar en stabiel bankwezen*. Rapport op www.rijksoverheid.nl.
- CPB (2012) *Actualisatie analyse economische effecten financieel kader Regeerakkoord*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2013a) *Decemberraming*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2013b) *De Nederlandse woningmarkt – hypotheekrente, huizenprijzen en consumptie*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- DNB (2013) *Economische vooruitzichten en ontwikkelingen*. Amsterdam: De Nederlandsche Bank.
- IMF (2013) *World economic outlook. Hopes, realities and risks*. Washington: Internationaal Monetair Fonds.
- Rutten, F.W. (1974) Bij het wisselen van de wacht. *ESB*, 59(1), 4–5.
- Sakkers, J. (2010) *Samenwerken met collega-ondernemers*. Noordbeemster: ZPP Barometer.
- SEOR (2013) *ZPP tussen werknemer en ondernemer*. Rotterdam: SEOR BV.
- SER (2013a) *Nederlandse economie in stabielere vaarwater: een macro-economische verkenning*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- SER (2013b) *Energieakkoord voor duurzame groei*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- WRR (2013) *Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Prikkels en kansen voor duurzame innovatie

De prikkel om te innoveren in duurzame technologieën ontbreekt vaak in gevestigde bedrijven. Radicale innovatie ondermijnt de competenties die ten grondslag liggen aan de winstgevende concurrentiepositie van gevestigde bedrijven. Aan de hand van investeringen in elektrische auto's, gedaan door de vijftien grootste autofabrikanten, wordt aangetoond dat het juist de minder succesvolle bedrijven zijn die radicaal innoveren.

JOERI WESSELING

Promovendus aan de Universiteit Utrecht

EVA NIESTEN

Universitair docent aan de Universiteit Utrecht

JAN FABER

Universitair hoofd-docent aan de Universiteit Utrecht

MARKO HEKKERT

Hoogleraar aan de Universiteit Utrecht

Een van de kerndoelstellingen van Europa 2020 is het stimuleren van een duurzame energievoorziening. In 2020 moet in Europa de energie-efficiëntie met twintig procent zijn toegenomen, twintig procent van de energie moet uit duurzame energiebronnen komen, en de uitstoot van broeikasgassen moet met twintig procent zijn gereduceerd ten opzichte van 1990. Een recent rapport van de Europese Commissie laat zien dat de interim-doelstellingen van Europa 2020 niet door alle landen worden gehaald, waaronder Nederland (EC, 2013). Nederland zal op de korte termijn extra beleidsinspanningen moeten verrichten om de doelstellingen te realiseren (EC, 2013). Economisch onderzoek dat is gericht op ontwikkelingen in duurzame technologieën, en op het duurzame gedrag van consumenten en producenten, is belangrijk om inzichten te bieden in de effectiviteit van milieubeleid. In het recent verschenen *ESB*-dossier over 'Gedragseconomie voor milieubeleid' wordt vooral aandacht besteed aan het gedrag van de consument (Antonides en Handgraaf, 2013). Een uitzondering hierop is de studie van Rosenkranz *et al.* (2013), waarin gesteld wordt dat managers in bedrijven een cruciale rol spelen bij beslissingen over duurzaam energiegebruik. Zij stellen ook dat het gedrag van managers met betrekking tot duurzaamheid tot op heden in de literatuur relatief weinig aandacht heeft gekregen (Rosenkranz *et al.*, 2013).

Een analyse van de investeringen in elektrische auto's door de vijftien grootste autofabrikanten draagt bij aan de literatuur over duurzaam gedrag van bedrijven. De elektrische auto stoot geen schadelijke stoffen uit en stimuleert het verduurzamen van ons mobiliteitssysteem. Het is een radicale innovatie, omdat gevestigde autofabrikanten hun competenties die zijn gebaseerd op de verbrandingsmotor niet kunnen toepassen op de elektrische auto (Bakker *et al.*, 2012). Literatuur over radicale innovatie laat zien dat gevestigde bedrijven geen prikkel hebben om radicaal te innoveren, omdat het technologie-specifieke competenties overbodig maakt en het competitief voordeel van bedrijven aantast (Christensen, 1997). De bijdrage aan deze literatuur bestaat uit het bieden van een meer genuanceerd beeld met betrekking tot radicale innovatie in duurzame technologieën, door een onderscheid te maken tussen verschillende soorten gevestigde bedrijven. Bedrijven met een lage winstgevendheid in de huidige technologie en die veel investeren in de ontwikkeling van de elektrische auto, verkopen meer elektrische auto's. Bedrijven met een hoge winstgevendheid in de markt van de auto met een verbrandingsmotor verkopen veel minder elektrische auto's (Wesseling *et al.*, 2014). Dit onderscheid tussen verschillende soorten gevestigde bedrijven leert beleidsmakers dat vooral de minder succesvolle bedrijven baat hebben bij het stimuleren van de vraag naar milieuvriendelijke technologieën.

PRIKKELS EN KANSEN VOOR INNOVATIE

De literatuur in het onderzoeksveld van de economie van innovatie beschrijft dat de beslissing van bedrijven om te innoveren afhangt van hun prikkels en kansen voor innovatie (Swann, 2009). De prikkel tot innovatie verwijst naar het streven van bedrijven om door middel van innovatie hun competitief voordeel en marktaandeel te vergroten (Swann, 2009). Bedrijven met een sterke concurrentiepositie zijn weinig gedreven om radicaal te innoveren, omdat dit hun technologie-specifieke competenties overbodig maakt en dit zo hun bestaande concurrentiepositie kan aantasten. Deze

bedrijven zijn ingesloten geraakt in de bestaande technologie. De verwachting is dat het vooral minder succesvolle bedrijven zijn die radicaal innoveren. De kans voor innovatie verwijst naar de mogelijkheid van bedrijven om te innoveren. Deze kans hangt af van de middelen zoals technologie, productiefaciliteiten, reputatie en infrastructuur waarover een bedrijf beschikt en die een bepaalde innovatie ondersteunen (Silverman, 1999; Teece *et al.*, 1997).

INNOVATIESTRATEGIEËN

De prikkels en kansen voor innovatie beïnvloeden de innovatiestrategie van een bedrijf. De literatuur op dit gebied onderscheidt drie strategieën: pioniers, snelle volgers en achterblijvers (Freeman en Soete, 1997; Robinson en Chiang, 2002). Pioniers proberen als eerste de markt te betreden en hun concurrenten voor te blijven door een technologische voorsprong te behouden. Snelle volgers innoveren pas wanneer pioniers de markt betreden hebben. Zij proberen de kostbare fouten van pioniers te voorkomen en hen snel de markt op te volgen. Achterblijvers zijn minder innovatief, ze proberen winst te genereren door O&O-kosten te minimaliseren en ze betreden de markt als laatste. De verwachting is dat pioniers een sterkere prikkel en kans voor innovatie hebben. Hoe sterker deze prikkel en kans, hoe sneller bedrijven zullen toetreden tot de markt en meer elektrische auto's zullen verkopen.

METHODEN

De prikkel tot innovatie wordt gemeten aan de hand van het jaarlijks netto-inkomen van een bedrijf dat de huidige technologie van de verbrandingsmotor toepast. Hoe lager het netto-inkomen van een bedrijf, hoe groter zijn prikkel om door middel van radicale innovatie de winstgevendheid te vergroten. De kans voor innovatie wordt gemeten aan de hand van de middelen waarover een bedrijf beschikt, waaronder de technologie, productiefaciliteiten, reputatie en infrastructuur, die betrekking hebben op de elektrische auto. De diverse middelen van een bedrijf zijn berekend met data van verschillende soorten patenten (verkregen uit de database van het Internationale Patent Bureau), allianties (uit de LexisNexis-database met nieuwsartikelen), en prototypes van elektrische auto's (uit online documentatie). Patenten en allianties werden geselecteerd wanneer ze de ontwikkeling of uitwisseling van onderdelen en kennis over elektrische auto's en over de infrastructuur van elektrische auto's betroffen. Allianties hadden ook betrekking op toegang tot productiefaciliteiten of distributiekanalen. Deze data zijn gecombineerd in één component voor elk van de vijftien bedrijven door middel van een 'principale componentanalyse'. Een principale component vertegenwoordigt de totale middelen van een bedrijf met betrekking tot elektrische auto's en verklaart 61,5 procent van de totale variantie in de onderliggende indicatoren (significant op 0,1-procentniveau). De Kaiser-Meyer-Olkin-test resulteert in een score van 0,71, wat betekent dat de analyse betrouwbare componenten heeft opgeleverd. De innovatiestrategie van bedrijven is gebaseerd op verkoopcijfers van elektrische auto's in de periode 2007–2011 en complementaire data over timing van marktintroductie en aantallen modellen die geïntroduceerd zijn in de markt, afkomstig uit online documentatie. Om te bepalen of bedrijven met een hogere prikkel en kans voor innovatie daadwerkelijk meer elek-

trische auto's hebben verkocht, wordt een non-parametrische Mann-Whitney-test gebruikt. Er worden twee groepen van bedrijven onderscheiden om deze test te kunnen uitvoeren: ten eerste bedrijven met een lager netto-inkomen dan het gemiddelde van de vijftien bedrijven en tegelijkertijd een bovengemiddeld aantal middelen die betrekking hebben op de elektrische auto; en ten tweede de resterende bedrijven die niet aan de combinatie van eigenschappen van de eerste groep voldoen. De groepsvariabele selecteert bedrijven met een lager dan gemiddeld netto-inkomen en een bovengemiddeld aantal middelen. Deze variabele is voor dit onderzoek belangrijk, omdat op deze manier gevestigde bedrijven kunnen worden geïdentificeerd die radicale innovaties op de markt brengen. Deze bedrijven kunnen zo worden onderscheiden van de andere gevestigde bedrijven die geen radicale innovatie stimuleren.

RESULTATEN

De non-parametrische test toont aan dat er een significant verschil bestaat tussen de twee groepen bedrijven wanneer het de verkoop van elektrische auto's betreft. De gevestigde autofabrikanten die zowel de prikkel als de kans hebben voor radicale innovatie verkochten ongeveer acht keer (4168/519) zoveel elektrische auto's in de periode 2007–2011 als andere fabrikanten (tabel 1). Dit betekent dat gevestigde autofabrikanten inderdaad sneller pionieren in de commercialisatie van radicale innovaties, zoals de elektrische auto, wanneer zij een lage winstgevendheid hebben en tegelijkertijd bovengemiddelde investeringen hebben gedaan in de ontwikkeling van de elektrische auto. De combinatie van deze twee eigenschappen is doorslaggevend voor de grotere verkoop van elektrische auto's. Additionele analyses toonden aan dat wanneer bedrijven alleen onderscheiden worden op een van de twee eigenschappen (inkomen of middelen), er geen significante verschillen zijn in de hoeveelheid verkochte elektrische auto's.

Figuur 1 geeft een overzicht van de middelen (x-as) en winstgevendheid (y-as) van elk bedrijf in de periode 2007–2011. De twee dikke lijnen geven de gemiddelden aan, welke gebruikt zijn om vier clusters van bedrijven te identificeren. De innovatiestrategie van de bedrijven is gebaseerd op verkoopaantallen van elektrische auto's; de grootte van elke bol geeft deze verkoopaantallen weer.

Het rode cluster bestaat uit autofabrikanten met een hoge prikkel om elektrische auto's te commercialiseren, maar met een lage kans daartoe. Deze bedrijven zijn immers weinig winstgevend en hebben weinig middelen ontwikkeld op het ge-

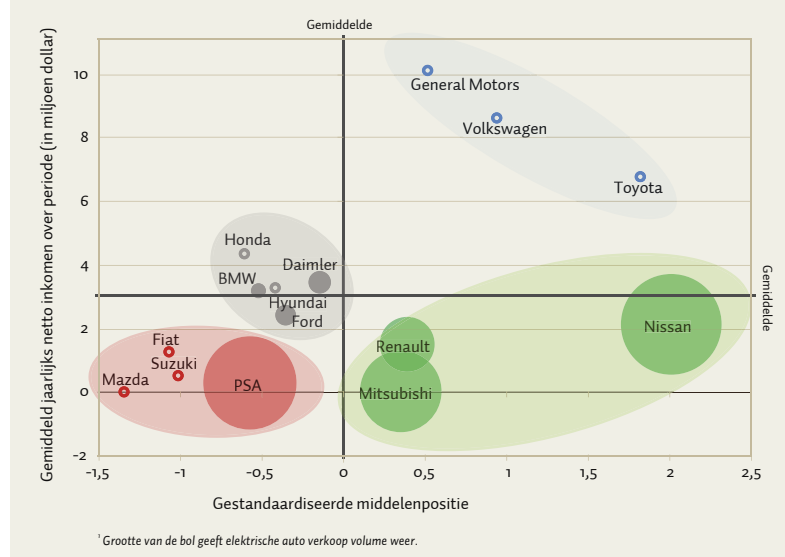
Resultaten van de non-parametrische Mann-Whitney-test

TABEL 1

Afhankelijke variabele	Twee groepen bedrijven	N	Gemiddelde	Mann-Whitney	Significantie (enkelvoudig)
Verkoop aantallen elektrische auto	Bedrijven met een laag netto-inkomen en hoge middelen	3	4168	2,00	0,009
	Resterende bedrijven	12	519,4		

Verdeling van kans en prikkel voor innovatie op bedrijfsniveau¹

FIGUUR 1

bied van elektrische auto's. Hun innovatiestrategie kan worden gekenmerkt als een achterblijver, omdat zij weinig elektrische auto's hebben verkocht en geen massacommercialisatie gepland hebben. Een uitzondering is Peugeot-Citroën (PSA), die door middel van allianties de middelen van andere autofabrikanten gebruikte om elektrische auto's te verkopen. Zo verkocht PSA

ongeveer 27.500 elektrische Mitsubishi I-MiEV's onder hun eigen merknaam (PSA Peugeot Citroën, 2013).

Het blauwe cluster bevat bedrijven met een lage prikkel (zij zijn erg winstgevend), maar met een hoge kans op radicaal innoveren (zij hebben veel middelen ontwikkeld). Deze autofabrikanten verkochten geen elektrische auto's in de periode 2007–2011. Zij hanteerden ook een achterblijver-innovatiestrategie, niet omdat zij geen kans voor radicale innovatie zouden hebben zoals de bedrijven in het rode cluster, maar omdat het hun aan voldoende prikkels ontbreekt. Volkswagen wacht tot het systeem (infrastructuur, consumenten et cetera) elektrische auto's beter ondersteunt (Volkswagen, 2012). Toyota en General Motors richten zich op plug-in-hybriden (General Motors, 2012; Toyota, 2012).

Het grijze cluster bestaat uit bedrijven met een iets hoger dan gemiddelde prikkel en kans om elektrische auto's te commercialiseren. BMW, Ford, Honda en Daimler hebben marktintroductie van hun elektrische auto's aangekondigd (BMW, 2013; Daimler, 2013; Ford, 2013; Honda, 2013). Omdat deze bedrijven gemiddeld gezien dicht bij massacommercialisatie van elektrische auto's staan, wordt hun innovatiestrategie geïnclassificeerd als een snelle volger.

Het groene cluster bestaat uit autofabrikanten met een hoge prikkel en hoge kans voor radicale innovatie. Elk van deze bedrijven heeft een groot aantal elektrische auto's op de markt gebracht in vergelijking met de andere fabrikanten. Hun innovatiestrategie wordt daarom gekenmerkt als een pionier. Mitsubishi ontwikkelde snel de middelen om als eerste op grote schaal elektrische auto's te commercialiseren (Mitsubishi, 2011). Van de Nissan Leaf werden zo'n 32.000 verkocht. Renault gebruikte een meer gediversifieerde strategie en bracht vier verschillende elektrische modellen op de markt in de afgelopen drie jaar.

CONCLUSIE EN AANBEVELINGEN

Radicale innovatie in de duurzame technologie van de elektrische auto komt vooral van bedrijven die minder winstgevend zijn in de huidige automarkt, maar die wel voldoende middelen hebben ontwikkeld om de elektrische auto te produceren. De innovatiestrategieën van verschillende gevestigde bedrijven worden verklaard aan de hand van de prikkel en kans om te innoveren. Pioniers hebben een sterke prikkel en kans voor radicale innovatie, terwijl snelle volgers een gemiddelde prikkel en kans hebben. Er zijn twee soorten achterblijvers te onderscheiden: achterblijvers met een zwakke prikkel maar goede kans voor radicale innovatie, en achterblijvers met een sterke prikkel maar slechte kans voor radicale innovatie. De introductie van een nieuwe duurzame technologie vereist dus tegelijkertijd een grote kans en prikkel tot innovatie.

Deze studie laat zien dat radicale innovatie vooral komt van bedrijven die minder succesvol zijn in de bestaande technologie. Om deze minder succesvolle bedrijven te ondersteunen in hun innovatiestrategie, en om een transitie naar een duurzamer mobiliteitssysteem te faciliteren, worden beleidsmakers aanbevolen de vraag naar elektrische auto's te vergroten. Dit kan verwezenlijkt worden met beleid gericht op het informeren van consumenten over elektrische auto's, het bieden van financiële voordelen voor consumenten die een elektrische auto aanschaffen, het reserveren van parkeerplaatsen voor elektrische auto's, en het verbeteren van de laadinfrastructuur.

LITERATUUR

- Antonides, G. en M. Handgraaf (2013) Gedragseconomie in natuur- en milieubeleid. *ESB*, 98(4672S), 10–20.
- Bakker, S., H. van Lente en R. Engels (2012) Competition in a technological niche: the cars of the future. *Technology Analysis and Strategic Management*, 24(6), 421–434.
- BMW (2013) BMW ActiveE. Artikel op www.bmwusa.com.
- Christensen, C. (1997) *The innovator's dilemma: when new technologies cause great firms to fail*. Boston, Mass.: Harvard Business School Press.
- Daimler (2013) *Zero emissions, full emotions: electric vehicles*. Artikel op www.daimler.com.
- EC (2013) *Europe 2020 targets: climate change and energy*. Artikel op ec.europa.eu.
- Ford (2013) *Model: focus electric*. Artikel op www.ford.com.
- Freeman, C. en L. Soete (1997) *The economics of industrial innovation*. Abingdon: Routledge.
- Honda (2013) *Honda Fit EV*. Artikel op www.automobiles.honda.com.
- Robinson, W. en J. Chiang (2002) Product development strategies for established market pioneers, early followers, and late entrants. *Strategic Management Journal*, 23(9), 855–866.
- Rosenkranz, S., M. Muehlfeld en T. Dirkmaat (2013) Een zetje geven in de richting van energiebesparing. *ESB*, 98(4672S), 10–20.
- Silverman, B. (1999) Technological resources and the direction of corporate diversification: toward an integration of the resource-based view and transaction cost economics. *Management Science*, 45(8), 1109–1124.
- Swann, G. (2009) *The economics of innovation: an introduction*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Teece, D., G. Pisano en A. Shuen (1997) Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18(7), 509–533.
- Toyota (2012) *Toyota's electrification strategy*. Ecomobielbeurspresentatie, Rotterdam.
- Wesseling, J., E. Niesten, J. Faber en M. Hekkert (2014) Business strategies of incumbents in the market for electric vehicles: opportunities and incentives for sustainable innovation. *Business Strategy and the Environment*, te verschijnen.

Ouderbetrokkenheid vormt preferenties kinderen

Het verschil tussen kinderen en ouders wat betreft risicopreferenties en het vertrouwen in vreemden is kleiner naarmate ouders meer aandacht besteden aan de opvoeding. Dit resultaat kan een bijdrage leveren aan onderzoek naar de wijze waarop voorkeuren en houdingen tot stand komen. Zo kan het proces van sociale mobiliteit beter begrepen worden.

MARIA ZUMBÜHL

Promovenda aan de Universiteit van Maastricht

THOMAS DOHMEN

Hoogleraar aan de Universiteit van Maastricht

GERARD PFANN

Hoogleraar aan de Universiteit van Maastricht

Recent multidisciplinair onderzoek schetst een steeds duidelijker beeld van de mate waarin preferenties, houdingen, gedrag en persoonlijkheidskenmerken van kinderen samenhangen met die van hun ouders. Ook de mate waarin deze overeenkomsten resulteren in een samenhang van opleidingen en inkomens tussen diverse generaties wordt door deze lijn van onderzoek steeds duidelijker. Echter, hoe zulke overeenkomsten van voorkeuren en kenmerken tot stand komen, is een relevante, maar nog onbeantwoorde vraag.

Twee van deze voorkeuren en kenmerken worden onderzocht. In het bijzonder wordt de vraag gesteld of kinderen door betrokkenheid van hun ouders bij de opvoeding dezelfde risicovoorkuren en hetzelfde vertrouwen in vreemden ontwikkelen als hun ouders.

DATA

Ouderbetrokkenheid wordt gemeten aan de hand van een lijst van vragen aan zeventienjarige kinderen die deel uitmaken van een gezin dat deelneemt aan het Duitse sociaal-economische panel (SOEP). Sinds 2000 wordt de vragenlijst eenmalig ingevuld in het jaar dat zij achttien worden. De dataset bestaat dus uit jongeren van 17 tot en met 26 jaar oud.

Omdat de twee onderzochte preferentievariabelen – risicohouding en vertrouwen in vreemden – niet tegelijkertijd worden verzameld, wordt onderscheid gemaakt tussen twee steekproeven. De ene steekproef betreft kinderen die een enquêtevraag over hun risicohouding hebben beantwoord. Zij gaven aan hoe bereid zij over het algemeen zijn om risico's te nemen, op een schaal van 1 tot 10. De andere steekproef betreft kinderen aan wie een viertal vragen zijn gesteld over hun vertrouwen in vreemden. De antwoorden op deze vragen vormen samen een maatstaf voor vertrouwen in vreemden.

De antwoorden die de kinderen gaven, worden gecombineerd met de antwoorden van de moeders en vaders in hetzelfde interviewjaar, en hun betrokkenheid bij de opvoeding van hun kinderen. In totaal bevinden zich 2187 kind-moeder-vader-combinaties in de steekproef met informatie over de risicohouding van kinderen en de ouders, en 1466 kind-moeder-vader-combinaties in de andere steekproef, met informatie over het vertrouwen in vreemden dat kinderen en hun ouders hebben. De gebruikte maatstaf van evenredigheid tussen ouder en kind wordt berekend door het gestandaardiseerde verschil te nemen tussen de uitkomstvariabelen van

De Lubotsky-Wittenberg-methode **KADER 1**

Een eenvoudige maatstaf voor investeringen van ouders met veel variatie kan resulteren in verschralling van het effect van de verklarende variabele op de te verklaren variabele ('attenuation bias'). Wanneer meer dan één variabele voorhanden is om investeringen van ouders te meten, is de Lubotsky-Wittenberg-methode een optimale techniek om in een enkele lineaire index de informatie van alle beschikbare variabelen zodanig te construeren dat verschralling wordt geminimaliseerd.

moeder en kind, en van vader en kind. Dit geeft vier verschillende afhankelijke variabelen: twee voor het verschil in risicohouding en twee voor het verschil in vertrouwen.

‘Ouderbetrokkenheid’ is een construct dat wordt gemeten aan de hand van dertien verschillende stellingen over de opvoeding, die door het kind zijn beantwoord. Voorbeel-

Hoe groter de betrokkenheid van de ouders, des te kleiner het verschil in risicohouding en vertrouwen tussen ouder en kind is

den van stellingen zijn: “moeder helpt bij het leren” of “vader praat met kind over zaken die haar/hem dwarszitten”. De variabelen zijn categoriaal ingedeeld op een schaal van 1 (weinig) tot 5 (veel). Deze vragen zijn gecombineerd tot een schaalvariabele volgens de Lubotsky-Wittenberg-methode (kader 1). Ouderbetrokkenheid is gesplitst in twee variabelen: respectievelijk de ‘betrokkenheid van de moeder’ en de ‘betrokkenheid van de vader’.

TRANSMISSIEMECHANISME

In tabel 1 wordt het verschil in preferenties tussen ouder en kind geregresseerd op de betrokkenheid bij de opvoeding van de ouder, waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen de vader en de moeder. Daarbij is gecontroleerd voor een scala aan kenmerken van het kind en de ouders, en het jaar waarin de meting is gedaan. De tabel toont dat hoe groter de betrokkenheid van de ouders, des te kleiner het verschil in risicohouding en vertrouwen tussen ouder en kind is. Om de coëfficiënt van $-0,091$ te interpreteren, worden een sterk betrokken moeder (in het 95e percentiel wat betreft betrokkenheid) en een minder betrokken moeder (in het vijfde percentiel) vergeleken. De coëfficiënt impliceert dat het verschil in risicobereidheid tussen de betrokken moeder en haar kind $0,6$ punten kleiner is dan het verschil tussen de minder betrokken moeder

en haar kind. Dit houdt in dat de betrokken moeder een risicohoudingsverschil weet te overbruggen dat even groot is als het verschil in risicohouding tussen een gemiddelde man en vrouw, nog bovenop het verschil dat de minder betrokken moeder kan overbruggen. Dit duidt op een economisch significant effect van betrokkenheid.

Het verschil tussen de invloed van vaders en die van moeders op het kind is niet significant. Ofwel, beide ouders spelen een even bepalende rol in relatie tot hun kind. Deze resultaten zijn een mogelijke aanduiding van de rol die betrokken ouders kunnen spelen in de vorming van de risicohouding en het vertrouwen van hun kinderen. Ondanks de robuustheid van het verband tussen ouderbetrokkenheid en de overeenkomst van persoonskenmerken tussen ouder en kind (Zumbühl *et al.*, 2013), is er nog geen oorzakelijk verband aangetoond. Daarvoor is meer onderzoek nodig.

CONCLUSIE

Een grotere betrokkenheid van de moeder en de vader bij de opvoeding van hun kind leidt tot grotere overeenkomstigheid tussen ouder en kind wat betreft risicohouding en het vertrouwen in vreemden. Dit resultaat vormt een belangrijk inzicht voor beleidsmakers in het mechanisme van sociale mobiliteit. De schoolkeuze van een kind is bijvoorbeeld afhankelijk van preferenties zoals risicobereidheid. Als deze preferenties worden overgegeven van ouder op kind, kan een situatie ontstaan waarbij ouders die voorkeur hadden voor een laag opleidingsniveau, kinderen voortbrengen die ook laagopgeleid willen zijn. Financiële steun in het vooruitzicht stellen aan arme studenten kan ervoor zorgen dat kansgelijkheid toeneemt, maar dat hoeft niet te betekenen dat arme kinderen die kans op een goede opleiding ook pakken.

Preferentieverval tussen ouder en kind naar ouderbetrokkenheid

FIGUUR 1

	Verschil in risicohouding		Verschil in vertrouwen	
	moeder t.o.v. kind	vader t.o.v. kind	moeder t.o.v. kind	vader t.o.v. kind
Betrokkenheid moeder	$-0,091^{***}$		$-0,085^{***}$	
Betrokkenheid vader		$-0,096^{***}$		$-0,093^{***}$
R ²	0,082	0,027	0,028	0,089

*** Significant op eenprocentniveau

Bron: Zumbühl *et al.*, 2013

LITERATUUR

Zumbühl, M.A., T.J. Dohmen en G.A. Pfann (2013) Parental investment and the intergenerational transmission of economic preferences and attitudes. *IZA Working Paper*, 7476.

Bye bye Ben

In 2006 trad Ben Bernanke aan als baas van de Amerikaanse centrale bank, de Fed. Een hele uitdaging, want hij volgde niemand minder op dan *the greatest central banker who ever lived*, een kwalificatie die Alan Greenspan bij zijn afscheid kreeg maar die de laatste jaren enigszins in onbruik is geraakt.

Op de negentigste verjaardag van Milton Friedman (in 2002) zei Bernanke, die toen *governor* van de Fed was: *"I would like to say to Milton and Anna: Regarding the Great Depression. You're right, we did it. We're very sorry. But thanks to you, we won't do it again."* Daarmee stelde Bernanke zich niets vermoedend een behoorlijke taak. Zijn academische achtergrond als expert van de depressie leek in 2006 weinig relevant omdat de Amerikaanse economie draaide als een tierelier.

Maar plots was hij de juiste man op de juiste plaats, want korte tijd nadat hij het roer van Greenspan had overgenomen, brak de grootste financiële crisis uit sinds de depressie.

De financiële instabiliteit en de enorme vraaguitval vroegen om een agressieve en moedige beleidsreactie. Die kwam. Overal werden het begrotingsbeleid en het monetaire beleid ongekend sterk verruimd. Al snel ontstond er in economenland en in de politiek gekissebis. Ten aanzien van het begrotingsbeleid gaat de discussie over of er bezuinigd of juist gestimuleerd moet worden, terwijl de discussie omtrent het monetaire beleid vooral gaat over de vraag of Ben Bernanke en de zijnen geen onverantwoorde risico's nemen en hoe effectief hun agressieve beleid is.

Mijn oordeel is dat de grenzen van het begrotingsbeleid worden bepaald door de toestand van de overheidsfinanciën in de uitgangssituatie. Doordat politici verzuimd hadden in de vette jaren te zorgen voor kerngezonde overheidsfinanciën, waren de grenzen van stimulerend begrotingsbeleid onthutsend snel bereikt. De onvermijdelijke bezuinigingen plus de noodzakelijke structurele hervormingen in veel landen die op korte termijn negatieve effecten op de bedrijvigheid hadden, legden extra verantwoordelijkheid bij het monetaire beleid. Onder de omstandigheden van gigantische vraaguitval en onderbezetting van het productieapparaat en onder het papiergeldstelsel dat we hebben, zijn de mogelijkheden om het monetaire beleid in te zetten heel ruim. Bernanke nam zijn verantwoor-

HAN DE JONG

Hoofdeconoom bij ABN AMRO

delijkheid en zette zijn theoretische inzichten om in niet eerder vertoond beleid. Dat is moedig. Andere centrale banken volgden, zij het soms schoorvoetend. Hoe effectief dat beleid is, is nog niet helemaal duidelijk, maar feit is dat een depressie is voorkomen, dat de financiële sector in de Verenigde Staten is gestabiliseerd, dat de Amerikaanse economie sinds 2009 gematigd groeit – ondanks restrictief begrotingsbeleid en ondanks de euro-crisis en de recessie in Europa – en dat de inflatie de laatste jaren gemiddeld genomen dicht bij de doelstelling van de Fed heeft gelegen. De feiten spreken voor zich, dunkt mij. Hulde!

Toch roept het beleid van de Bernanke-Fed veel weerstand op, vooral in de conservatieve hoek in de VS. Als ik de betogen uit dat kamp hoor, vraag ik mij af of ze de geschiedenis kennen.

Die lieden doen de jaren dertig graag nog eens dunnetjes over. Het is stuitend te zien hoeveel steun je onder politici en het electoraat kunt vinden voor beleid dat uiteindelijk tot een wereldoorlog leidde.

In Europa is vooral de Duitse afkeer van het huidige ruime monetaire beleid bekend. In mijn somberste en meest wanhopige momenten vraag ik mij af of Europa echt door een periode van desastreuze deflatie moet om de Duitsers van hun trauma van de hyperinflatie van de jaren twintig af te helpen. Begrijpen onze oosterburen werkelijk niet dat vraaguitval en onderbezetting geen voedingsbodem vormen voor inflatie?

De Fed heeft, onder leiding van Bernanke, het juiste pad gekozen. Natuurlijk is het een experiment – en wel het grootste experiment in ruim monetair beleid dat de mensheid ooit heeft meegemaakt. Maar het is een berekend experiment en de resultaten zijn overtuigend positief. Uiteindelijk zullen de Fed en de andere centrale banken het beleid weer moeten normaliseren. Wat en hoe hoog de kosten zijn die aan het huidige beleid kleven, weten we nu niet.

De geschiedschrijvers van de toekomst zullen te zijner tijd een definitief oordeel over de Bernanke-Fed vellen, maar nu de *Chairman* later deze maand zelf afscheid neemt, moeten we een tussenbalans opmaken. Ik ben sterk geneigd hem *the greatest central banker who ever lived* te noemen. Of zou ik daarmee het noodlot tarten?

Wisselkoers euro naar langetermijngemiddelde

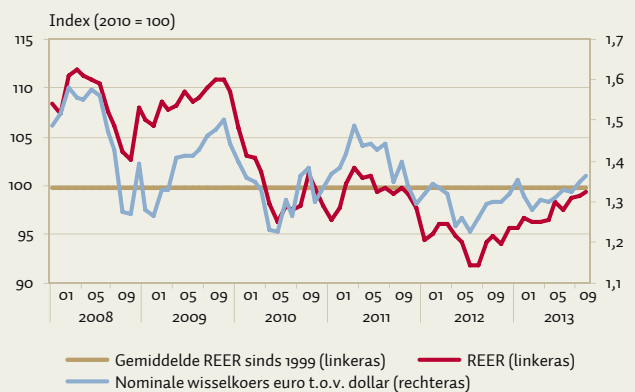
INTERNATIONAAL

De wisselkoers van de euro laat sinds medio 2012 een appreciërende beweging zien. Uit de figuur volgt dat de nominale wisselkoers vanaf juli 2012 met ruim 10 procent is gestegen ten opzichte van de dollar. Deze koers bedroeg in oktober 2013 gemiddeld 1,36. Vanaf het voorjaar van 2013 apprecieerde de euro bovendien ten opzichte van de valuta's van opkomende economieën als India, Brazilië en Indonesië. De koersen van deze valuta's daalden sterk na de aankondiging van de Amerikaanse Federal Reserve op 21 mei 2013 om eind 2013 mogelijk over te gaan tot afbouw van de onconventionele aankopen van overheidsobligaties en hypotheekpapier. De euro apprecieerde dit jaar ook ten opzichte van de Japanse yen, die een neerwaartse druk ondervond als gevolg van het ruime monetaire beleid dat onderdeel is van 'abonomics', het economische beleid van premier Abe in Japan.

De recente appreciatie van de euro lijkt een correctie van een periode van depreciatie die in mei 2011 inzette als gevolg van afgenomen marktvertrouwen door de eurocrisis. Los van een mogelijk effect van het ruime monetaire beleid en de moeizame begrotingsdiscussies in de VS, kan de koersstijging ten opzichte van de dollar vanaf juli 2012 dan ook deels worden gezien als teken van het herstel van marktvertrouwen in het eurogebied. Om het effect van een nominale appreciatie op de internationale concurrentiepositie te beoordelen, is het nuttig om de reële effectieve wisselkoers (REER) te beschouwen. De REER corrigeert voor ontwikkelingen van het prijsniveau en de geografische verdeling van de uitvoer. Een appreciatie heeft immers een minder sterk effect op de internationale concurrentiepositie wanneer deze gepaard gaat met een prijsdaling of wanneer

een munt met name apprecieert ten opzichte van een valuta waarin het handelsvolume op een laag niveau ligt. Uit de figuur volgt dat de REER van de euro vanaf mei 2011, evenals de nominale wisselkoers van de euro, een appreciërende trend kent. De REER is sinds juli 2012 met ruim 8 procent geapprecieerd. De figuur laat echter zien dat de REER van de euro historisch gezien niet op een bijzonder hoog niveau ligt. De REER lag in oktober 2013 nabij het langetermijngemiddelde, gemeten vanaf de invoering van de euro. ■ **JESPER HANSON** (MINISTERIE VAN FINANCIËN)

Ontwikkeling wisselkoers euro

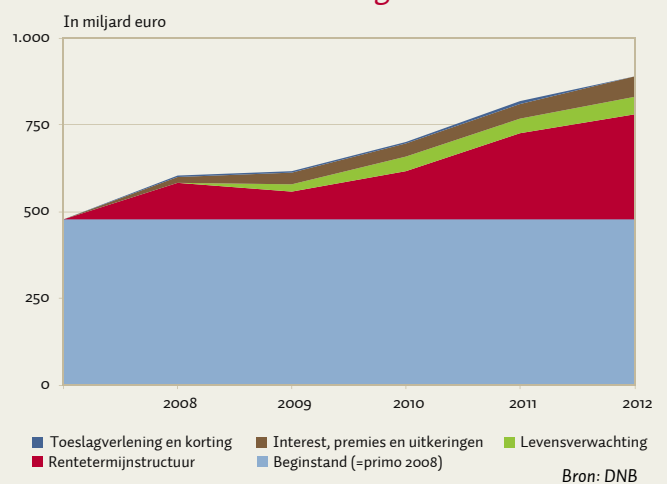
Toegenomen pensioenverplichtingen

MONETAIR

De verplichtingen die pensioenfondsen voor eigen risico aanhouden zijn in de periode 2008–2012 opgelopen van 477 miljard euro naar 891 miljard euro. De figuur laat zien dat het grootste deel van deze toename voortvloeit uit veranderingen in de rentetermijnstructuur (RTS; plus 303 miljard euro). De RTS is de disconteringsvoet waartegen de toekomstige pensioenuitkeringen contant zijn gemaakt. Hoe lager de disconteringsvoet, hoe hoger de pensioenverplichtingen. Deze lag eind 2012 op een hoger niveau dan de toenmalige RTS en had daarmee een dempend effect op de pensioenverplichtingen. Ook de stijging van de levensverwachting van Nederlandse mannen en vrouwen heeft bijgedragen aan de groei van de pensioenverplichtingen (plus 51 miljard euro). Doordat Nederlanders langer blijven leven dan eerder was voorzien, zullen pensioenfondsen langer dan verwacht pensioen moeten uitkeren. Daarnaast zijn de technische voorzieningen gestegen door de jaarlijkse toevoeging van interest aan de verplichtingen (plus 72 miljard euro). Deze toevoeging is vergelijkbaar met de aangroei van interest op vastrentende obligaties. Ook hadden de premies die pensioenfondsen berekenen ter financiering van toekomstige onvoorwaardelijke verplichtingen (de zogenoemde actuariële premies) een opwaarts effect (plus 104 miljard euro). Het verstrekken van uitkeringen had daarentegen een neerwaarts effect (minus 116 miljard euro). Immers, nadat een pensioenuitkering is voldaan, is de verplichting vervallen. Deze component is groter geworden, doordat het aantal pensioengerechtigde deelnemers is toegenomen en pensioenfondsen dus meer uitkeringen zijn gaan verstrekken. Toeslagverlening en kortingen hadden per saldo geen

invloed op de aangroei van de technische voorzieningen. De verleende toeslagen genereerden weliswaar een opwaarts effect, maar daar stond tegenover dat de kortingen die begin 2013 zijn aangekondigd – met terugwerkende kracht – een even groot neerwaarts effect op de technische voorzieningen hadden. Al met al is in de periode 2008–2012 ongeveer driekwart van de stijging van de technische voorzieningen veroorzaakt door de daling van de RTS. ■ **ENRICO VROOMBOUT** (DNB)

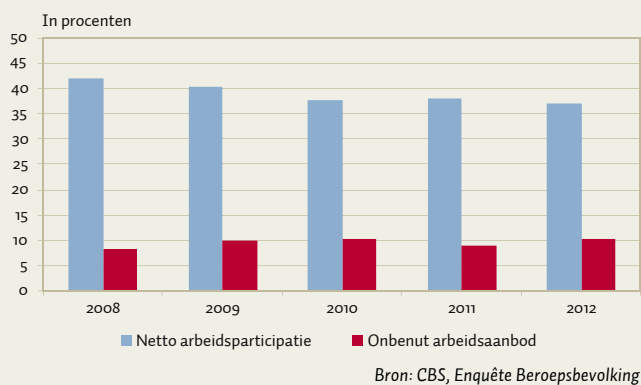
Groei technische voorzieningen naar oorzaak

Arbeidsparticipatie onder jongeren gedaald

Sinds 2008 is de netto-arbeidsparticipatie onder jongeren met 5 procentpunten gedaald. In 2012 had bijna 37 procent van de 15- tot 25-jarigen werk voor twaalf uur of meer per week (753.000), in 2008 was dit nog 42 procent (832.000). Onder jonge mannen was de arbeidsparticipatie in 2012 met ruim 38 procent iets hoger dan onder vrouwen van deze leeftijd (36 procent). Wel is sinds 2008 de netto-arbeidsparticipatie van jonge mannen sterker afgenomen dan die van jonge vrouwen, respectievelijk met ruim 6 en 3 procentpunten. Mannen zijn vaker dan vrouwen werkzaam in conjunctuurgevoelige sectoren, zoals

Netto-arbeidsparticipatie en onbenut arbeidsaanbod onder jongeren (15 tot 25 jaar)

ICT, transport, industrie en bouw. In een economisch ongunstigere periode verliezen mannen daardoor naar verhouding vaker hun baan dan vrouwen.

Het bezitten van een startkwalificatie vergroot de kansen op de arbeidsmarkt. In 2012 was de arbeidsparticipatie onder 15- tot 25-jarigen met een startkwalificatie ruim tweemaal zo hoog als onder jongeren zonder startkwalificatie: ruim 49 procent tegenover iets meer dan 24 procent. In 2008 behoorde nog bijna 55 procent van de jongeren met een startkwalificatie tot de werkzame beroepsbevolking, tegenover ruim 30 procent van de 15- tot 25-jarigen zonder startkwalificatie.

Naast de jongeren die werkzaam zijn, geeft een op de tien jongeren (206.000) in 2012 aan dat ze wel zouden willen werken. Dit zogeheten onbenut arbeidsaanbod bestaat uit 108.000 jongeren die de afgelopen vier weken actief naar werk van twaalf uur of meer per week hebben gezocht en die ook op korte termijn beschikbaar zijn (de werkloze jongeren). Het overige deel (98.000) bestaat uit jongeren die wel een baan willen, maar die daar recent niet naar hebben gezocht of die niet op korte termijn beschikbaar zijn. Vergeleken met het begin van de crisis in 2008 is het onbenut arbeidsaanbod onder jongeren gestegen van ruim 8 naar iets meer dan 10 procent. In 2011 daalde het onbenut arbeidsaanbod weer licht naar 9 procent. Dit kon worden toegeschreven aan een hoger aandeel jongeren dat geen werk zocht of onbeschikbaar was voor werk vanwege het volgen van een opleiding. ■ **PAUL DE WINDEN** (CBS)

Cursussen voor laaggeletterden

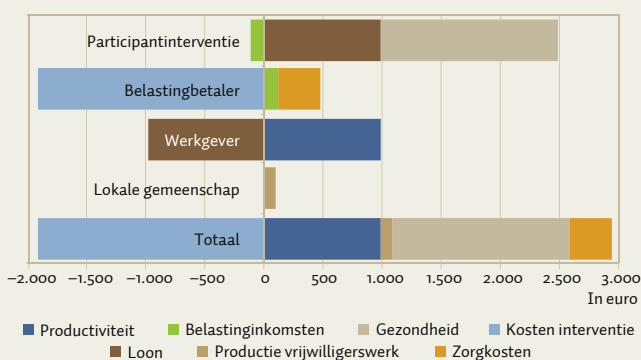
De Nederlandse beroepsbevolking bevat naar schatting van de OESO ongeveer 1,1 miljoen laaggeletterden. Deze personen kunnen onvoldoende lezen, schrijven en rekenen om volwaardig deel te nemen aan de huidige informatiemaatschappij. Dit belemmert hun functioneren in het dagelijks leven. Laaggeletterdheid gaat gepaard met minder inkomen, lagere arbeidsproductiviteit, minder sociale participatie, slechtere gezondheid en een groter beroep op gezondheidszorg. Regionale Opleidingscentra (ROC's) organiseren cursussen om laaggeletterdheid te verminderen. In 2012 volgden circa 10.000 mensen

cursussen bij ROC's om basisvaardigheden te verbeteren. Participanten zijn veelal in het buitenland geboren mannen zonder baan in de leeftijdsgroep 26-45 jaar.

Een cursus van een half jaar leidt tot een gemiddelde verbetering van de score op taalvaardigheid van 3,4 procent. De figuur laat zien dat de kosten van een dergelijke interventie gemiddeld 1917 euro bedragen. Deze kosten komen terecht bij de belastingbetaler.

De hogere taalvaardigheid leidt tot een hogere productiviteit van de participant (985 euro). Op de lange termijn komt deze hogere productiviteit via een hoger loon terecht bij de participant. Daarnaast ondervindt de participant een gezondheidsverbetering ter waarde van 1501 euro. Een deel van de productiviteitsverhoging komt via hogere belastingafdrachten terecht bij de belastingbetaler (114 euro). Verder profiteert de belastingbetaler van lagere zorgconsumptie en zorgkosten van de participant (359 euro). De lokale gemeenschap profiteert van toegenomen vrijwilligerswerk door de participant (95 euro). Daarnaast zijn er niet gekwantificeerde baten: het nut dat de participant zelf ontleent aan het doen van vrijwilligerswerk (A) en dat de participant minder beroep hoeft te doen op familie, vrienden en kennissen (B). Het nettoresultaat is op lange termijn het grootst voor de participanten zelf (2372 euro + A), gevolgd door de lokale gemeenschap (95 euro + B). Het nettoresultaat voor de belastingbetaler is negatief (minus 1444 euro). Het effect voor de werkgever is op lange termijn neutraal. De maatschappij als geheel gaat erop vooruit (1023 euro + A + B). Een uitgegeven euro leidt gemiddeld tot baten ter waarde van 1,53 euro. ■ **ROBERT SCHOLTE** (SEO ECONOMISCH ONDERZOEK)

Kosten en baten cursussen laaggeletterden

Economie in beeld

Klokken lopen, taken tikken. Te huize poetsend, urenlang, zwiepend op het straffe ritme dat is opgelegd. Maar vlijtig als Liesje is de thuishulp het zat, één minuut staakt zijn boenend geraas:

“Want luister nu toch! wie gaat er wat aan die tijdsdruk doen?”

J. KUIJSTENS

Hollandse Hoogte / Iris Loonen

Sociaal vertrouwen en internationale verschillen in arbeidsautonomie

Naarmate het sociaal vertrouwen in een land hoger is, hebben werknemers meer autonomie in hun werk. De organisatie van werk wordt in toenemende mate erkend als belangrijke bron van productiviteitswinsten en welvaart, maar kan derhalve niet los worden gezien van de informele instituties in een land.

**ANDRÉ
VAN HOORN**

Universitair docent
aan de Rijksuniversiteit
Groningen

Bedrijven spelen een cruciale rol in de economische prestaties van landen. Ook is het leeuwendeel van de economische activiteit in een land georganiseerd in de vorm van bedrijven, met werkgevers die werknemers inhuren om namens hen productieve activiteiten te verrichten. Onder economen zijn bedrijven niettemin grotendeels een gesloten bastion en is er weinig bekend over wat er zich precies afspeelt binnen organisaties en op de werkvloer.

Enkele recente onderzoeken proberen deze lacune op te vullen. Zo is er inmiddels systematisch bewijs over verschillen in managementpraktijken en de gevolgen daarvan (Bloom en Van Reenen, 2007). Meer algemeen is er toenemende aandacht voor zogenoemde sociale innovatie, zeker ook in beleidskringen. Het idee is dat niet alleen harde, technologische innovatie, maar ook 'zachtere' vooruitgang in de manier waarop werk georganiseerd wordt belangrijk is voor productiviteitsgroei en dus voor welvaart. Daarbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan zelfsturende teams of flexibele werktijden en -plekken.

Tegelijkertijd is er nog maar heel weinig bekend over de factoren die ervoor zorgen dat bedrijven hun werk op verschillende manieren organiseren (Van Reenen, 2011). Door te putten uit de neo-institutionele literatuur (DiMaggio en Powell, 1983; Scott, 1995) kan mogelijk een antwoord worden gegeven op de vraag waarom sommige bedrijven hun personeel anders managen dan andere bedrijven. Centraal in deze literatuur staat de invloed van zogenaamde instituti-

onele pressie op bedrijven. Specifiek is het idee dat bedrijven opereren in een sociale context bestaande uit formele instituties zoals wet- en regelgeving en informele instituties zoals normen en maatschappelijke netwerken, en dat bedrijven zich aan deze context aanpassen door sommige managementpraktijken wel of juist niet toe te passen en door werk op een bepaalde manier te organiseren.

Een relevante empirische vraag is wat de invloed is op managementpraktijken van een specifieke informele institutie, namelijk 'sociaal vertrouwen' (kader 1). De reden is enerzijds dat er al veel bekend is over het effect van sociaal vertrouwen op de macro-economische prestaties van een land en anderzijds dat er nog niet veel bekend is over de invloed van sociaal vertrouwen op bedrijfsniveau. Een zinvolle afhankelijke variabele is 'arbeidsautonomie', omdat dat een van de meest wezenlijke aspecten is van hoe bedrijven werk organiseren en daarnaast veelvuldig ter sprake komt in discussies over sociale innovatie.

ARBEIDSAUTONOMIE EN VERTROUWEN

Arbeidsautonomie kan worden gedefinieerd als: de mate waarin werknemers vrijgesteld zijn van excessieve controle en zij van hun werkgevers de vrijheid krijgen om hun werk naar eigen inzicht in te richten. Arbeidsautonomie kan bedrijfsproductiviteit zowel positief als negatief beïnvloeden. Positieve effecten hebben te maken met specialisatie, waarbij de werknemer de mogelijkheid heeft om zijn of haar unieke expertise optimaal in te zetten en niet gehinderd wordt door inefficiënte voorschriften en richtlijnen, opgesteld door niet ter zake kundige managers. De negatieve effecten hebben te maken met het principaal-agent-probleem en specifiek met werknemers die bij gebrek aan controle verzaken of zich slechts in geringe mate inspannen voor het bedrijf. De mate waarin de voordelen en, vooral, de nadelen zich daadwerkelijk voordoen, kan worden begrepen aan de hand van literatuur over het principaal-agent-probleem en de effecten van sociaal vertrouwen (kader 1). Simpel gezegd, arbeidsautonomie kan alleen gedijen in een context van vertrouwen waarbij de principaal (een ma-

nager) ervan uit kan gaan dat de agent (een werknemer) bij afwezigheid van expliciete prikkels toch in het belang van de principaal zal handelen. Sociaal vertrouwen lijkt dan ook een belangrijke factor om internationale verschillen in arbeidsautonomie te verklaren. Hoe meer sociaal vertrouwen, hoe meer arbeidsautonomie verwacht mag worden.

DE EMPIRISCHE RELATIE

Arbeidsautonomie kan gemeten worden door te kijken naar protocollen, handboeken of formele bevoegdheden tot bijvoorbeeld contractondertekening. Zulke maatstaven geven echter niet de essentie weer van arbeidsautonomie, waarbij het vooral draait om de vrijheid van de werknemer om zijn of haar werk naar eigen goeddunken in te richten, en niet zozeer om formele beslissingsbevoegdheid. In de managementliteratuur is het om deze reden al langer gebruikelijk om arbeidsautonomie te meten met behulp van enquêtes en subjectieve maatstaven, waarbij respondenten zelf de mate van autonomie in hun werk rapporteren, bijvoorbeeld op een Likert-schaal (Sims *et al.*, 1976). In het hier beschreven onderzoek is daarom een standaard-enquêtevraag gebruikt waarbij respondenten gevraagd wordt aan te geven “in hoeverre de directie op uw werk u toestaat/toestond om te beslissen hoe uw eigen dagelijks werk is/was georganiseerd”. Antwoorden kunnen variëren van 0 (“ik heb/had geen invloed”) tot 10 (“ik bepaal(de) dat helemaal zelf”). Correlaties met externe variabelen laten zien dat de resulterende maatstaf van arbeidsautonomie valide is. Zo hebben hogeropgeleiden meer autonomie dan laagopgeleiden en beschikken leidinggevenden over meer autonomie dan niet-leidinggevenden. De gebruikte gegevens komen uit de eerste edities van de European Social Survey. In totaal zijn gegevens van meer dan 189.000 respondenten uit in totaal dertig landen geanalyseerd. Het land met de hoogste gemiddelde arbeidsautonomie is Zweden (7,53). Kroatië heeft de laagste gemiddelde arbeidsautonomie (4,27), terwijl Nederland bovengemiddeld scoort (6,54 versus 5,76 voor de hele landselectie).

De theoretische bijdragen van Fukuyama (1995) en an-

deren (Coleman, 1990) hebben tot een ware hausse aan empirisch onderzoek naar vertrouwen geleid. De dominante meetmethode maakt gebruik van enquêtevragen, in het bijzonder de volgende standaardvraag: “Denkt u, over het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen?” Wederom zijn gegevens uit de European Social Survey gebruikt, met een antwoordschaal die loopt van 0 (“je kunt niet voorzichtig genoeg zijn”) tot 10 (“de meeste mensen zijn te vertrouwen”). Het land met het hoogste vertrouwen is Denemarken (6,90), terwijl Turkije het laagste sociaal vertrouwen heeft (2,60). Nederland scoort op vertrouwen ook weer bovengemiddeld (5,82 versus 4,79 voor de hele landselectie).

RESULTATEN

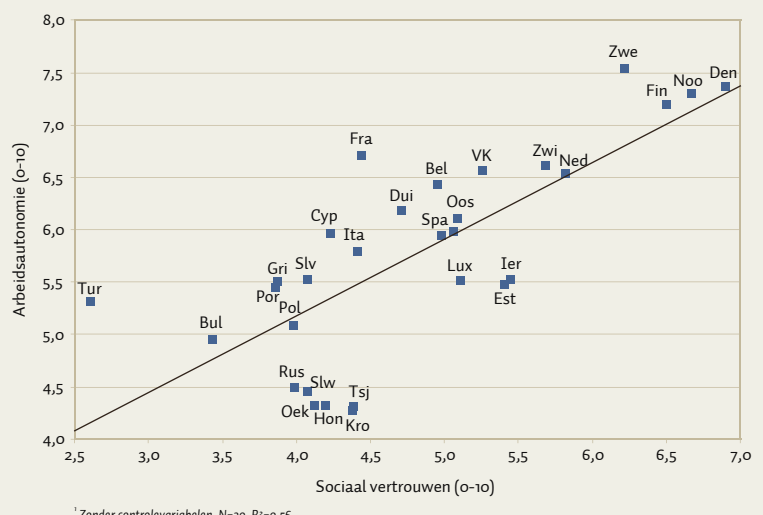
De relatie tussen sociaal vertrouwen en arbeidsautonomie is op verschillende manieren onderzocht. In eerste instantie is dit gebeurd op landenniveau, waarbij de data voor de verschillende jaren zijn samengevoegd tot één landengemiddelde voor vertrouwen en arbeidsautonomie. In een uitgebreidere analyse is gekeken naar een zogenaamd multiniveau-model waarbij gebruik is gemaakt van alle beschikbare individuele data en er rekening is gehouden met de hiërarchische structuur van de data (individuen die ‘genest’ zijn in landen) (Van Hoorn, 2013). Variabelen met een mogelijk effect op arbeidsautonomie die meegenomen worden in deze analyse betreffen dan zowel individuele karakteristieken (zoals leeftijd en geslacht) als landenkarakteristieken (zoals sociaal vertrouwen).

Het belangrijkste resultaat van de empirische analyse is dat vertrouwen, in overeenstemming met de hypothese, inderdaad sterk positief correleert met de mate waarin werknemers hun werk zelfstandig mogen inrichten of juist niet. De uitkomst is het verband zoals weergegeven in figuur 1. Een stijging van het sociaal vertrouwen van het laagste niveau (2,60) tot het hoogste niveau (6,90) leidt daarbij tot een toename in arbeidsautonomie van ongeveer 3,2 punten (op de schaal van 0–10). Dit effect is robuust en blijft in afgezwakte vorm

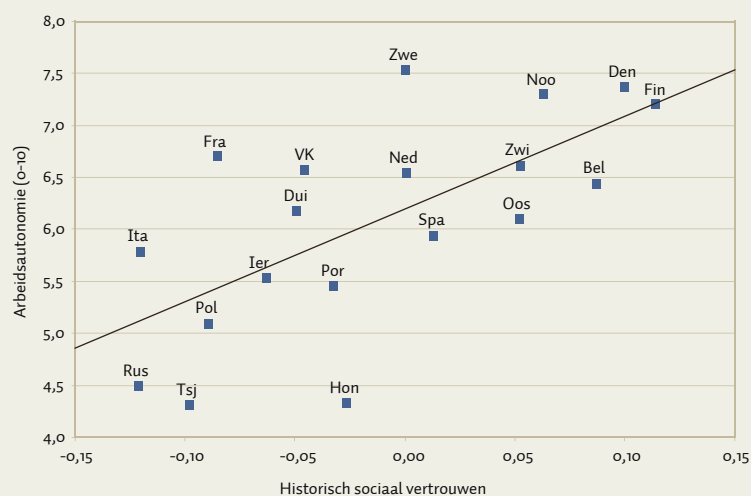
Vertrouwen als informele institutie KADER 1

Vertrouwen wordt algemeen gezien als belangrijk ‘maatschappelijk smeermiddel’ dat leidt tot minder onzekerheid en lagere transactiekosten zodat productieve sociale interacties bevorderd worden. Een standaarddefinitie van vertrouwen is de verwachting van een individu dat een ander hem of haar niet zal benadelen voor eigen gewin, ook al zou die ander dat ongestraft kunnen doen. Fukuyama (1995) bespreekt hoe vertrouwen een substituut kan zijn voor familierelaties binnen organisaties. Specifiek beargumenteert hij dat tussen familieleden het principaal-agent-probleem minder sterk speelt, en dat ook eenzelfde vermindering kan worden bewerkstelligd door vertrouwen. Empirisch onderzoek van Bloom *et al.* (2012) toont vervolgens aan dat bilateraal vertrouwen tussen het gastland en het thuisland van een multinational een positief effect heeft op de bevoegdheden die de lokale vestiging toegevoegd krijgt vanuit het internationale hoofdkantoor.

De relatie tussen arbeidsautonomie en sociaal vertrouwen FIGUUR 1

De relatie tussen arbeidsautonomie en historisch sociaal vertrouwen FIGUUR 2

¹ Zonder controlevariabelen, N=19, R²=0,44.

bestaan wanneer wordt gecontroleerd voor een standaardset van veelgebruikte controlevariabelen in de institutionele literatuur (Van Hoorn, 2014). Deze variabelen betreffen zulke maatschappelijke omstandigheden als inkomen per hoofd van de bevolking en formele instituties zoals de kwaliteit van wet- en regelgeving, corruptie en arbeidsmarktregulering.

Hoewel dit verband indicatief is, levert het nog geen sluitend bewijs dat vertrouwen inderdaad een causaal effect heeft op arbeidsautonomie, ook niet bij controle voor mogelijke andere determinanten van arbeidsautonomie. Om het causale verband duidelijker te maken, wordt Algan en Cahuc (2010)

gevolgd, waarin wordt gekeken naar het effect van zogenaamd historisch vertrouwen. Historisch vertrouwen is een pure maatstaf van sociaal vertrouwen die volkomen onafhankelijk is van hedendaagse (formele) instituties en andere maatschappelijke omstandigheden in een land. Algan en Cahuc (2010) meten historisch vertrouwen door te kijken naar verschillen in vertrouwen tussen Amerikaanse migranten met voorouders uit verschillende landen van herkomst. Omdat al deze individuen in de Verenigde Staten wonen, zijn de maatschappelijke omstandigheden van allen exact hetzelfde. Echter, het voormalige niveau van maatschappelijk vertrouwen van het originele land van herkomst zal wel nog een effect hebben op het vertrouwen van deze mensen. Aldus vinden Algan en Cahuc (2010) dat historische landenverschillen in sociaal vertrouwen kunnen worden gemeten door te kijken naar hedendaagse verschillen in sociaal vertrouwen tussen migranten met voorouders uit verschillende landen van herkomst. Het resultaat is de genoemde maatstaf van historisch vertrouwen die bij gebruik in een regressieanalyse de zekerheid biedt dat het daadwerkelijke effect van sociaal vertrouwen wordt bestudeerd, en niet het effect van andere factoren die mogelijk ook samenhangen met hedendaags sociaal vertrouwen. Hoewel beschikbaar voor een kleinere en minder diverse groep van landen, blijft het sterke positieve verband tussen vertrouwen en arbeidsautonomie grotendeels bestaan (figuur 2), ook als er gecontroleerd wordt voor eerder genoemde factoren zoals formele instituties (Van Hoorn, 2013). Het lijkt er dus sterk op dat sociaal vertrouwen inderdaad belangrijk is voor het laten gedijen van arbeidsautonomie.

DISCUSSIE EN CONCLUSIE

Organisaties zoals bedrijven zijn niet langer het gesloten bastion dat ze eens waren. Meer nog, in toenemende mate wordt erkend dat wat zich binnen bedrijven afspeelt – de manier waarop ze het werk organiseren en hoe ze hun personeel managen – van belang is voor de macro-economische prestaties van landen. Sociale innovatie bijvoorbeeld wordt veel aangehaald omdat organisatorische innovaties, zoals zelfsturende teams of flexibele werktijden en werkplekken, potentieel zorgen voor productiviteitsgroei en dus de welvaart verhogen.

Op haar beurt kan de manier waarop bedrijven werk organiseren, in het bijzonder de mate van arbeidsautonomie die werknemers krijgen, weer niet los gezien worden van de informele instituties in een land. Het standaard principaal-agent-probleem suggereert dat arbeidsautonomie niet louter voordelen heeft. Maar arbeidsautonomie zal beter gedijen als er sprake is van een hoge mate van sociaal vertrouwen, zodat het principaal-agent-probleem eenvoudigweg minder sterk speelt. De empirische resultaten bevestigen dit ook. Niet alleen zijn er grote verschillen in arbeidsautonomie tussen diverse Europese landen, maar ook lijkt sociaal vertrouwen deze verschillen voor een belangrijk deel te kunnen verklaren.

Sociaal vertrouwen is al veel onderzocht als belangrijke factor in groei en ontwikkeling. Nu is er ook op microniveau empirisch bewijs van de implicaties ervan. Toekomstig onderzoek zou verder kunnen werken aan het combineren van micro- en macrogegevens om duidelijker inzicht te krijgen in de exacte manier waarop sociaal vertrouwen samenwerking tussen economische actoren beïnvloedt, en daarmee de prestaties van economieën.

LITERATUUR

- Algan, Y. en P. Cahuc (2010) Inherited trust and growth. *American Economic Review*, 100(5), 2060–2092.
- Bloom, N., R. Sadun en J. Van Reenen (2012) The organization of firms across countries. *Quarterly Journal of Economics*, 127(4), 1663–1705.
- Bloom, N. en J. Van Reenen (2007) Measuring and explaining management practices across firms and countries. *Quarterly Journal of Economics*, 122(4), 1341–1408.
- Coleman, J.S. (1990) *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- DiMaggio, P.J. en W.W. Powell (1983) The iron cage revisited: institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147–160.
- Fukuyama, F. (1995) *Trust: the social virtues and the creation of prosperity*. Londen: Hamish Hamilton.
- Hoorn, A. van (2013) Trust and management: explaining cross-national differences in work autonomy. SOM Research Report, 13015-GEM.
- Hoorn, A. van (2014) Individualism and the cultural roots of management practices. *Journal of Economic Behavior & Organization*, te verschijnen.
- Sims, H.P. Jr., A.D. Szilagyi en R.T. Keller (1976) The measurement of job characteristics. *Academy of Management Journal*, 19(2), 195–212.
- Scott, W.R. (1995) *Institutions and organizations*. Thousand Oaks: Sage.
- Van Reenen, J. (2011) The productivity grand challenge: why do organizations differ so much? In: Schultze, C.L. en D.H. Newlon (red.) *Ten years and beyond: economists answer NSF's call for long-term research agendas (compendium)*, Nashville, Tenn.: American Economic Association.

Het pingedrag van de consument bij een buitenlandse geldopname

Consumenten worden in toenemende mate geconfronteerd met een valutakeuze bij pintransacties buiten de eurozone. Ruim de helft – vooral vrouwen en ouderen – van een steekproef van consumenten kiest voor omwisseling door de gastbank tegen een ongunstige wisselkoers, onafhankelijk van de gehanteerde koersopslag. Referentiegedrag vormt hierbij geen verklaring. Gegeven de omwisselkosten is aan te raden om bij pinbedragen hoger dan honderd euro in lokale valuta te pinnen.

DIRK GERRITSEN

Universitair docent
aan de Universiteit
Utrecht

COEN RIGTERING

Universitair docent
aan de Univer-
siteit Utrecht en
senior onderzoeker
bij Hogeschool
Windesheim

Sinds 2002 worden geldopnames binnen de eurozone zonder bijkomende kosten uitgevoerd door de Nederlandse banken. Bekend is dat pinnen buiten de eurozone gepaard gaat met een koersopslag en, afhankelijk van het type betaalpakket dat de klant heeft afgenomen, soms ook met additionele vaste kosten (Vermeer, 2013). Minder bekend is dat de kosten van een dergelijke transactie tevens bepaald worden door de keuze die een klant bij een pinautomaat maakt. Sinds ongeveer tien jaar bieden steeds meer pinautomaten reizigers de keuze om de valutaomwisseling te laten uitvoeren door hetzij de thuisbank (de bank waarbij de reiziger bankiert), hetzij de gastbank (de bank waarbij de reiziger pinst). In het laatste geval vindt de omwisseling plaats tegen een actueel berekende koers. Dit omwisselingsproces staat bekend als *dynamic currency conversion* (DCC) en wordt ook steeds vaker toegepast bij warenhuizen, hotels en webwinkels. Gezien de verschillen in koersopslag en bijkomende kosten met en zonder DCC, is de meest voordelige keuze voor de consument afhankelijk van het op te nemen bedrag en het type betaalpakket (kader 1). Door het pingedrag van reizigers die worden geconfronteerd met de keuze voor DCC in kaart te brengen, ontstaat beter

zicht op de mate waarin onnodig hoge kosten bij transacties in buitenlandse valuta kunnen afnemen.

BUITENLANDSE GELDOPNAME DUURDER BIJ DCC

Voordat het gedrag van consumenten in beeld wordt gebracht, moet worden bezien onder welke voorwaarden ze baat hebben bij DCC. DCC wordt bij pinautomaten doorgaans gepresenteerd als een service. De toegevoegde waarde van deze service voor de consument is dat direct duidelijk wordt hoeveel euro er van de rekening wordt afgeschreven na een transactie. Hiertoe wordt bij een transactie een wisselkoers weergegeven, alsmede doorgaans de extra melding dat er geen commissie in rekening wordt gebracht.

Om het verschil in kosten tussen conversie door de thuisbank en een DCC-transactie in kaart te brengen, is er een steekproef van tien geldopnames in verschillende landen uitge-

Geldopname in het buitenland

KADER 1

De bijkomende kosten van een geldopname in het buitenland zijn afhankelijk van twee factoren: de koersopslag en de vaste opnamekosten. De meeste Nederlandse banken hanteren een koersopslag van één procent. Bij een DCC-transactie is de opslag niet overal gelijk. SIX Payment Services hanteert bijvoorbeeld een opslag van drie procent (SIX, 2012a) maar een opslag van acht procent ten opzichte van de actuele wisselkoers komt ook voor. Vaste opnamekosten spelen geen rol bij DCC-transacties, maar kunnen wel, afhankelijk van het type betaalpakket, in rekening worden gebracht indien de thuisbank de omwisseling uitvoert. Ter indicatie, bij de twee grootste Nederlandse banken, Rabobank en ING, kunnen de vaste opnamekosten ongeveer twee euro per pintransactie bedragen.

Beschrijvende statistiek van de steekproef

TABEL 1

Variabele	Uitleg	Amerikanen	Britten
DCC	Gekozen voor DCC (dummy = 1)	51%	58%
Wisselkoers	Actuele wisselkoers (€ per \$ of £)	0,77	1,16
Referentievoers	Geschatte wisselkoers (€ per \$ of £)	0,74	1,16
Toerist	Respondent is toerist (dummy = 1)	74%	79%
Reiservaring	Aantal keer in eurozone in laatste twaalf maanden	2,5	1,1
Leeftijd	In jaar	36	40
Opleiding	Behaald bachelordiploma (dummy = 1)	0,66	0,61
Geslacht	Respondent is vrouw (dummy = 1)	0,48	0,49
N	Aantal respondenten	65	101

voerd met een ING- of een Rabobankpas. Behalve Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, die respectievelijk de tweede en derde positie innemen voor wat betreft vakantiebestemmingen buiten het eurogebied van Nederlandse toeristen (statline.cbs.nl) zijn dit Kroatië en Hongarije. Nederlanders namen in 2012 gemiddeld 152 euro op bij een geldautomaat in het buitenland (statistics.dnb.nl). De opgenomen bedragen in de steekproef zijn hieromheen gekozen: omgerekend naar euro's variëren deze bedragen van 15 tot 267 euro.

De steekproef laat zien dat het omslagpunt voor consumenten met het meest simpele betaalpakkett – bij een DCC opslagpercentage van drie procent – rond een opnamebedrag van honderd euro ligt: alleen daaronder is DCC goedkoper. Voor reizigers aan wie de vaste kosten van ongeveer twee euro niet in rekening worden gebracht door de thuisbank is een keuze voor DCC in alle voorkomende gevallen duurder dan een geldopname in lokale valuta. Een kanttekening hierbij is de relatief kleine steekproef. Hoewel er bij geen enkele van de pintransacties een lager opslagpercentage dan drie procent wordt gebruikt, is het niet uit te sluiten dat banken die buiten de steekproef vallen zowel hogere als lagere opslagpercentages hanteren dan gerapporteerd binnen deze studie.

THEORETISCHE ACHTERGROND

De klassieke economische theorie gaat uit van volledig geïnformeerde, rationele participanten aan het economisch verkeer. Gegeven dit mensbeeld, de standaardopslag op de wisselkoers en de assumptie van een geldopname van een bedrag boven het omslagpunt, zou geen enkele consument gebruikmaken van DCC. Dat consumenten toch voor DCC kiezen, kan komen omdat zij niet in staat zijn om ter plaatse een nauwkeurige omrekening te maken. Bij dergelijke beslissingen onder onzekerheid speelt de hoeveelheid beschikbare informatie een rol. Bij de DCC-optie wordt op het pinscherm niet alleen een wisselkoers gegeven, maar ook een melding van nul procent commissie en het omgerekende opnamebedrag. Onderzoek door Peterson en Pitz (1988) heeft laten zien dat vertrouwen in een beslissing toeneemt naarmate er meer informatie wordt gegeven. Puur op basis van de extra informatie op het pinscherm zouden reizigers een keuze voor DCC kunnen maken.

Dit heeft twee implicaties. De bereidheid tot gebruik van DCC zou onder consumenten af moeten nemen bij een on-

gunstiger DCC-wisselkoers. Voorts zouden consumenten bij extra uitleg over de gehanteerde wisselkoersen minder geneigd moeten zijn om DCC te gebruiken. Een alternatieve verklaring voor het gebruik van DCC kan worden gevonden in de neiging van mensen om bij het bepalen van een gepaste prijs te denken vanuit een referentieprij (Kahneman en Tversky, 1979). In het kader van omwisselgedrag door reizigers, lieten Pettigrew *et al.* (2010) zien dat mensen een referentievoers gebruiken bij aankoopbeslissingen in het buitenland. Een keuze voor DCC kan dus ingegeven zijn door een incorrecte referentievoers. Om deze hypothesen nader te toetsen zijn geldopnames gesimuleerd onder een groep toeristen in Amsterdam.

EEN GESIMULEERDE GELDOPNAME

In de week van 24 tot 29 mei 2013 hebben 166 Amerikaanse en Britse toeristen geparticipeerd in een simulatie van een pinopname. Twee redenen liggen ten grondslag aan de keuze voor Amerikaanse en Britse toeristen. Ten eerste is de wisselkoers tussen de dollar, pond en euro relatief stabiel, waardoor een keuze voor DCC niet ingegeven kan zijn door sterke koersschommelingen. Ten tweede wijkt de koers van de dollar en pond relatief weinig af van de euro, waardoor conversieberekeningen relatief eenvoudig zijn te maken door de toeristen. De kans dat zij door een rekenfout kiezen voor een bepaald type transactie wordt hiermee relatief klein. De simulatie is uitgevoerd met behulp van een iPad-applicatie. Er is een pinopname van honderd euro gesimuleerd, waarbij toeristen een typisch DCC-scherm te zien kregen en hierbij konden kiezen tussen een opname met en zonder DCC. Gelijk aan de meeste pinautomaten die DCC aanbieden, is vermeld dat er geen commissie wordt berekend indien men gebruikmaakt van conversie. Vooraf is de respondenten gevraagd naar hun inschatting van de actuele wisselkoers tussen de dollar en de euro of tussen de pond en de euro is (beide gedefinieerd in valuta per euro). Het verschil tussen deze referentievoers en de daadwerkelijke wisselkoers is gebruikt om te testen of de keuze voor

Regressieresultaten¹

TABEL 2

Variabele	Model 1	Model 2	Model 3
Leeftijd	0,004*	0,005*	0,005*
Geslacht	0,135*	0,141*	0,141*
Reiservaring	-0,013	-0,012	-0,012
Opleiding	0,040	0,033	0,034
Toerist	0,034	0,046	0,049
Vijf procent opslag		-0,161	-0,149
Tien procent opslag		-0,114	-0,091
Geen opslag + info		-0,094	-0,091
Verskil met referentievoers			-0,209
Pseudo R ²	0,03	0,04	0,04

* Significant op tienprocentniveau

¹N=166. De afhankelijke variabele is een dummyvariabele waarbij "1" staat voor een keuze voor DCC en "0" voor een standaardtransactie. In modellen 2 en 3 bestaat de referentiegroep uit de personen die werden geconfronteerd met de keuze voor DCC zonder opslag en zonder extra informatie.

DCC werd ingegeven door de referentievoers. De ingeschatte wisselkoers kan bijvoorbeeld 1,30 pond per euro bedragen terwijl de weergegeven DCC-wisselkoers 1,16 pond per euro is. De verwachting is dat iemand in dit geval kiest voor DCC omdat de opgenomen honderd euro dan minder pond kost. Na afloop van de simulatie zijn aanvullende persoonskenmerken verzameld door middel van een mondelinge enquête.

De 166 participanten zijn willekeurig onderverdeeld in vier verschillende groepen. In de eerste groep is voor de omrekening ten behoeve van DCC de actuele wisselkoers gebruikt zonder koersopslag, waardoor DCC iets goedkoper is dan een omwisseling door de thuisbank waar altijd een koersopslag op rust. Deze groep geldt als de controlegroep. De actuele wisselkoers is iedere dag bepaald door een gemiddelde te nemen van de wisselkoers zoals weergegeven door ABN AMRO, ING en Rabobank. In de tweede en derde groep is er gerekend met een opslag van respectievelijk vijf en tien procent op de actuele wisselkoers. Een keuze voor DCC wordt hiermee duurder dan een omwisseling door de thuisbank. Voorts is er nog een vierde groep waarbij er geen opslag is én die extra informatie over het DCC-proces krijgt. In deze informatie staat dat de valutaconversie in geval van DCC door de gastbank wordt uitgevoerd. Door extra informatie over de verschillende pinprocessen toe te voegen, worden consumenten beter geïnformeerd over het DCC-proces dan bij huidige pinautomaten het geval is.

MEERDERHEID KIEST VOOR DCC

Tabel 1 bevat de beschrijvende statistiek van de steekproef. Het eerste dat opvalt is dat ruim de helft van de respondenten kiest voor conversie door de gastbank. Dit komt overeen met een folder van SIX Payment Services (SIX, 2012b), waarin de suggestie wordt gewekt dat ongeveer de helft van de hotelgasten gebruikmaakt van DCC. Er zijn qua reisdoel, leeftijd, opleiding en geslacht weinig verschillen tussen de Amerikaanse en Britse toeristen. Wel hebben Amerikanen meer recente reiservaring binnen de eurozone: dit kan mogelijk worden verklaard doordat Amerikanen doorgaans meerdere landen aandoen tijdens een Europese reis.

De relatie tussen de keuze voor DCC en de andere variabelen wordt getest middels een probit-schatting met robuuste standaardfouten (tabel 2). Alle modellen zijn gebaseerd op de volledige steekproef van 166 deelnemers. Er zijn dummyvariabelen aangemaakt voor de verschillende groepen binnen het experiment. De coëfficiënten representeren het marginale effect op de keuze voor DCC. In model 1 zijn alleen de controlevariabelen toegevoegd. Dummy's voor de twee verschillende experimentele groepen worden toegevoegd in model 2, en in model 3 is het verschil tussen de daadwerkelijke wisselkoers en de referentievoers toegevoegd.

Model 1 laat twee significante relaties zien. Ten eerste neemt de kans op gebruik van DCC met 0,4 procent toe voor elk jaar dat de respondent ouder is. Ten tweede vergroot de kans op DCC met 13,5 procent wanneer de gebruiker een vrouw is. Model 2 laat de resultaten van experimentele groepen zien. Ten eerste valt op dat de coëfficiënten van alle dummyvariabelen negatief zijn. Dit is een lichte indicatie dat zowel hogere koersopslagen als een beter begrip van het proces leiden tot een lager gebruik van DCC. Geen van de dummyvariabelen heeft echter een statistisch significante waarde. De

negatieve coëfficiënt van het verschil tussen de daadwerkelijke koers en de referentievoers (model 3) geeft een indicatie dat consumenten minder gebruikmaken van DCC als de koers ongunstiger is ten opzichte van de koers die iemand in het hoofd heeft. Ook dit effect is echter statistisch insignificant.

CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Concluderend kan worden gesteld dat consumenten niet onwelwillend staan tegenover dynamic currency conversion. Binnen een veldexperiment met Amerikaanse en Britse toeristen in Amsterdam kiest ruim de helft van de respondenten voor omwisseling door de aanbieder van DCC. De gehanteerde koersopslag bij DCC lijkt slechts een zeer beperkte invloed te hebben op het daadwerkelijke pingedrag. Dit toont aan dat slechts een beperkt deel van de reizigers rationeel gedrag vertoont. Tevens leidt een meer evenwichtige informatieverstrekking ten aanzien van beide keuzemogelijkheden niet tot ander pingedrag. Onzekerheid over de verschillende keuzemogelijkheden lijkt daarmee geen belangrijke rol te spelen bij de beslissing om van DCC gebruik te maken. Het gebruik van DCC kan daarnaast niet worden verklaard door foutief ingeschatte wisselkoersen. Verwacht werd dat een ongunstige DCC-koers ten opzichte van de referentievoers zou leiden tot minder gebruik van DCC. Het feit dat zelfs de referentievoers geen effect heeft op het gebruik van DCC lijkt erop te duiden dat de keuze voor DCC willekeurig is. Vrouwen en ouderen lijken echter extra vatbaar voor de keuze voor DCC. Deze bevindingen zijn in lijn met Donkers *et al.* (2001) die aantoonde dat vrouwen en ouderen risicoaverser zijn.

De resultaten hebben belangrijke implicaties voor reizigers en toezichhoudende instanties. Een standaardaanbeveling als het opzoeken van de wisselkoers voor vertrek, lijkt niet veel nut te hebben om extra pinkosten te voorkomen. Meer zin heeft een directe aanbeveling aan reizigers om relatief grote pintransacties te allen tijde in lokale valuta te laten uitvoeren. Dit advies zou vooral aan ouderen en vrouwen moeten worden gericht. Voor toezichhouders is het belangrijk om op DCC en aanverwante diensten te blijven letten. Gezien de niet-significante resultaten binnen de groepen met een koersopslag, kunnen banken, hotels en websites hoge opslagen rekenen voor een dienst met ogenschijnlijk weinig toegevoegde waarde.

LITERATUUR

- Donkers, B., B. Melenberg en A. van Soest (2001) Estimating risk attitudes using lotteries: a large sample approach. *The Journal of Risk and Uncertainty*, 22(2), 165–195.
- Kahneman, D. en A. Tversky (1979) Prospect theory: an analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291.
- Peterson, D.K. en G.F. Pitz (1988) Confidence, uncertainty, and the use of information. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 14(1), 85–92.
- Pettigrew, S., T.M. Daly, J.A. Lee, G. Soutar en K.C. Manning (2010) Travelers' currency conversion behaviors. *Annals of Tourism Research*, 37(1), 265–269.
- SIX (2012a) *Dynamic Currency Conversion (DCC) – dynamic Currency Conversion at ATMs*. Bericht op www.six-payment-services.com.
- SIX (2012b) *Met DCC voelen onze klanten zich thuis*. Bericht op www.six-payment-services.com.
- Vermeer, D. (2013) Onduidelijke koersen: pinnen buiten Europa. *Consumentenbond Reisdig*, 2013(maart/april), 38–40.

Afschaffen doorsneesystematiek wenselijk maar kostbaar

De doorsneesystematiek in de aanvullende pensioenen leidt in sommige gevallen tot een aanzienlijke herverdeling tussen deelnemers. Dit past niet meer bij een moderne arbeidsmarkt die steeds mobieler wordt en een toenemende diversiteit aan werknemers kent. Afschaffen is niettemin kostbaar en vergt een lange transitieperiode indien bestaande generaties worden gecompenseerd.

JAN BONENKAMP
Wetenschappelijk
medewerker bij het
Centraal Planbureau

RYANNE COX
Wetenschappelijk
medewerker bij het
Centraal Planbureau

MARCEL LEVER
Programmалеider
macro-analyse
bij het Centraal
Planbureau

In de meeste collectieve regelingen voor aanvullend ouderdomspensioen betalen alle deelnemers een gelijk percentage van het pensioengevend salaris als pensioenpremie en bouwen hiermee ook eenzelfde percentage van het salaris als pensioenaanspraak op. Voor bedrijfstakpensioenfondsen is deze zogenoemde doorsneesystematiek zelfs wettelijk verplicht. Hiermee geven collectieve regelingen blijk van solidariteit tussen de verschillende deelnemers: er wordt geen onderscheid gemaakt in pensioenpremie en -opbouw naar individuele kenmerken van de deelnemers, zoals leeftijd, levensverwachting of carrièrepatroon. Het gebruik van de doorsneesystematiek stamt veelal uit de tijd dat pensioenregelingen zijn vastgesteld, in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Door de pensioenopbouw voor ouderen te subsidiëren, waren zij in staat om in korte tijd een redelijk pensioen op te bouwen. Het doorsneesysteem zorgde voor gelijke premiekosten voor werkgevers binnen eenzelfde bedrijfstak en sloot goed aan bij de toen geldende arbeidspatronen en tijdgeest.

Solidariteit tussen deelnemers aan een pensioenregeling maakt het mogelijk om wederkerige risico's te delen, zoals het langlevensrisico of financiële risico's. Indien een pensioenregeling deelnemers met sterk uiteenlopende kenmerken heeft dan kan solidariteit er echter ook toe leiden dat er, onbedoeld, structureel wordt herverdeeld tussen deelnemers. Er is sprake van structurele herverdeling als deelnemers al bij voorbaat (kunnen) weten dat de regeling naar verwachting voor hen gunstig of juist ongunstig zal uitpakken.

OORZAKEN HERVERDELING

Structurele herverdeling tussen deelnemers aan pensioenregelingen met een doorsneesystematiek wordt in de eerste plaats veroorzaakt doordat op individueel niveau geen rekening wordt gehouden met de tijds waarde van de premie-inleg. Dit wil zeggen dat de premie van een jonge deelnemer in het doorsneesysteem dezelfde pensioenopbouw geeft als de inleg van een oudere deelnemer, hoewel de inleg van de jongere langer kan renderen. Een jongere betaalt dus te veel premie voor de opbouw die daartegenover staat, een oudere te weinig (Verbon, 2011).

Jongeren betalen dus mee aan de pensioenopbouw van oudere generaties en ontvangen als compensatie hiervoor, wanneer ze zelf ouder zijn, een gesubsidieerde pensioenopbouw van de generaties die dan jong zijn. De pensioenregeling is hierdoor deels omslaggefinancierd. Deze impliciete afspraak tussen generaties is niet zonder kosten. Het rendement op overdrachten tussen jongere en oudere deelnemers wordt namelijk bepaald door de loon- en bevolkingsgroei. Deze groeipercentages liggen onder normale economische omstandigheden lager dan het rendement op de kapitaalmarkt. Met andere woorden, een gegeven premie-inleg levert, ceteris paribus, in een pensioencontract met de doorsneesystematiek een lagere pensioenuitkering op dan in een regeling zonder omslagelement.

Afgezien van dit omslagelement vallen de subsidies die deelnemers als jongere betalen weg tegen de subsidies die zij als oudere ontvangen, wanneer zij tijdens hun volledige loopbaan pensioen opbouwen binnen de doorsneesystematiek. In de praktijk is dit niet voor elke werkende het geval. De herverdeling is gemiddeld aanzienlijk groter wanneer een deelnemer slechts gedurende een deel van de loopbaan pensioen opbouwt in het doorsneesysteem. Ook wanneer deelnemers op verschillende momenten gedurende de loopbaan pensioen opbouwen, en een verschillende inkomensontwikkeling hebben, kan dit in het doorsneesysteem leiden tot herverdeling. Als vuistregel kunnen we stellen dat in het doorsneesysteem pensioenopbouw in de eerste helft van de loopbaan ongunstig is, en in de tweede helft van de loopbaan gunstig.

De tweede bron van structurele herverdeling in het doorsneesysteem is dat op individueel niveau in de financiering geen rekening wordt gehouden met verschillen in de levensverwachting tussen deelnemers. Dit is ongunstig voor deelnemers met een gemiddeld lagere levensverwachting (laagopgeleiden, mannen) en gunstig voor degenen met een hogere levensverwachting (hoogopgeleiden, vrouwen). Een deelnemer met een lage levensverwachting zal immers gemiddeld korter een pensioenuitkering ontvangen, hoewel hij of zij dezelfde premie heeft betaald (in procent van het pensioengevend salaris) als een deelnemer met een hoge levensverwachting.

INSTITUTIONELE HOUDBAARHEID ONDER DRUK

De afgelopen jaren hebben zich enkele ontwikkelingen voorgedaan waardoor met name de subsidiëring van ouderen door jongeren vanwege het doorsneesysteem minder vanzelfsprekend is geworden. Zo legt de toenemende vergrijzing de financieringslast van subsidies aan ouderen bij een steeds kleinere groep jongere werknemers neer. Daarnaast wordt de arbeidsmarkt tegenwoordig gekenmerkt door een veelvoud aan carrièrepatronen – veel werknemers werken gedurende een periode in deeltijd of onderbreken hun carrière voor zorg voor kinderen – waardoor waardeoverdrachten vanwege het doorsneesysteem gemiddeld groter worden. Ook door de toename van het aantal zzp'ers en de opkomst van beschikbare-premieregelingen krijgen werknemers op latere leeftijd vaker te maken met een verlies aan gesubsidieerde opbouw. Toenemende transparantie in pensioenregelingen en mondigheid van deelnemers leiden ertoe dat zulke subsidies steeds meer worden herkend en als een probleem worden ervaren. Niet-wederkerige herverdeling kan daarmee een bedreiging vormen voor de institutionele houdbaarheid van het pensioenstelsel, zoals al eerder is geconcludeerd door de commissie-Goudswaard (Goudswaard *et al.*, 2010).

OMVANG HERVERDELING

De mate van herverdeling die verband houdt met de doorsneesystematiek is bepaald met een model dat pensioenpremies en -uitkeringen voor huidige en toekomstige generaties berekent. Het Centraal Planbureau geeft een uitgebreid overzicht van deze effecten (Lever *et al.*, 2013). Het netto-profijt van deelname aan de pensioenregeling is het verschil tussen de ontvangen uitkeringen en de betaalde premies, teruggerekend naar de datum van toetreding tot de regeling. Het netto-profijt van deelname aan de pensioenregeling, uitgesplitst naar geslacht en opleidingsniveau, is weergegeven in tabel 1 en heeft betrekking op een nieuwe toetredende die nog geen verleden heeft opgebouwd in het fonds.

Het netto-profijt van volledige opbouw binnen de pensioenregeling met de doorsneesystematiek is negatief voor alle sociaaleconomische groepen, als gevolg van de gedeeltelijke omslagfinanciering. Door de vergrijzing loopt dit effect de komende decennia op tot gemiddeld acht procent van het aanvullende pensioeninkomen, waarbij moet worden aangetekend dat dit percentage erg gevoelig is voor vergrijzing, loon- en bevolkingsgroei en de rentestand. Het vervallen van de omslagfinanciering leidt tot lagere pensioenpremies, maar gaat gepaard met overgangskosten, die later worden beschreven.

Onvolledige loopbanen leiden tot forse overdrachten tussen de sociaaleconomische groepen. Een deelnemer die

tot halverwege de loopbaan pensioen opbouwt in het doorsneesysteem, ontvangt gemiddeld al gauw een derde te weinig pensioen gegeven de ingelegde premies. Een deelnemer die juist in de tweede helft van de loopbaan pensioen opbouwt in het doorsneesysteem, ontvangt gemiddeld een subsidie op de ingelegde premies van bijna twintig procent.

De omvang van de herverdeling van deelnemers met een lagere levensverwachting naar deelnemers met een hogere verschilt sterk per deelnemersgroep. Als uitgegaan wordt van een deelnemersbestand dat representatief is voor de Nederlandse beroepsbevolking, ontvangen laagopgeleide mannen vanwege dit levensverwachtingseffect ruim dertien procent te weinig pensioeninkomen, gegeven de omvang van de ingelegde premies. Hoogopgeleide vrouwen, echter, ontvangen juist bijna zes procent te veel pensioeninkomen in relatie tot de ingelegde premies.

De herverdeling van laag- naar hoogopgeleiden in de aanvullende pensioenen is overigens beperkt vergeleken met de (omgekeerde) herverdeling van hoog- naar laagopgeleiden in de AOW (Bonenkamp *et al.*, 2013). Dat neemt niet weg dat de onbedoelde herverdeling in de tweede pijler de herverdelende functie van de eerste pijler deels kan ondermijnen. Wat de herverdeling van mannen naar vrouwen in de aanvullende pensioenen betreft, vindt er bovendien enige compensatie plaats via het nabestaandenpensioen, waarin de herverdeling eerder andersom loopt.

ALTERNATIEVEN

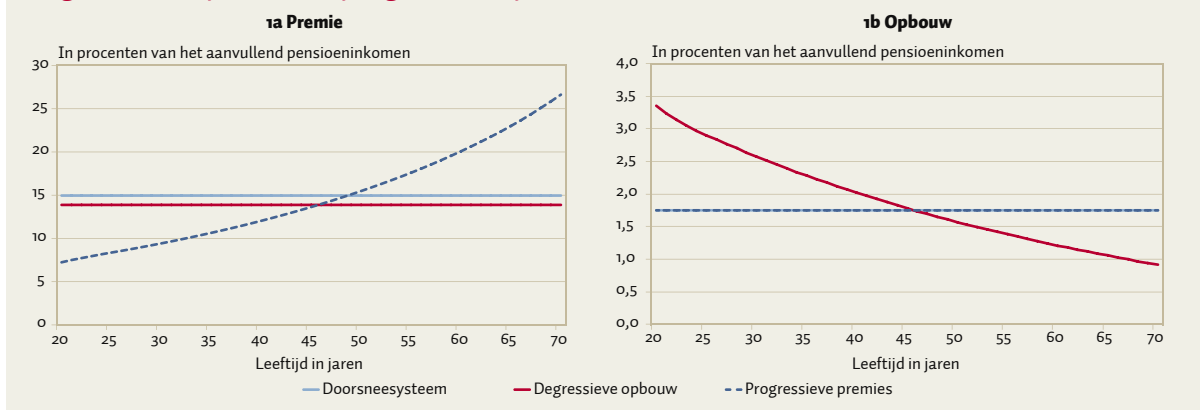
Doordat werknemers minder vaak gedurende een volledige loopbaan pensioen opbouwen op basis van een doorsneepremie en -opbouw, en een gemiddeld pensioenfonds een grotere diversiteit aan deelnemers heeft dan vroeger, is de herverdeling in het doorsneesysteem gemiddeld groter geworden. De maatschappelijke discussie concentreert zich daarbij vooral op de overdrachten tussen jongeren en ouderen. Deze her-

Netto-profijt bij volledige en onderbroken opbouw, als percentage van het aanvullend pensioeninkomen TABEL 1

Opleidingsniveau	Mannen			Vrouwen		
	volledige opbouw	opbouw tot 46 jaar	opbouw vanaf 46 jaar	volledige opbouw	opbouw tot 46 jaar	opbouw vanaf 46 jaar
Laag						
Netto-profijt	-18,7	-53,6	8,0	-13,0	-44,7	13,5
- Tijds waarde	-5,4	-39,1	20,4	-7,1	-38,2	18,9
- Levensverw.	-13,3	-14,5	-12,4	-5,9	-6,5	-5,4
Laag middelbaar						
Netto-profijt	-16,8	-49,9	9,4	-10,1	-37,1	17,9
- Tijds waarde	-5,7	-38,4	20,1	-10,9	-37,7	16,9
- Levensverw.	-11,0	-11,4	-10,7	0,8	0,6	1,1
Hoog middelbaar						
Netto-profijt	-13,8	-44,3	11,8	-3,9	-31,1	22,7
- Tijds waarde	-6,7	-37,1	18,8	-9,6	-36,6	16,8
- Levensverw.	-7,1	-7,2	-7,0	5,7	5,5	5,9
Hoog						
Netto-profijt	-3,3	-30,5	19,0	-0,4	-28,2	23,1
- Tijds waarde	-5,4	-32,6	16,9	-6,2	-34,0	17,4
- Levensverw.	2,1	2,1	2,1	5,8	5,9	5,7

Premie- en opbouwpercentages naar leeftijd in de doorsneesystematiek, degressieve opbouw en progressieve premies

FIGUUR 1

verdeling speelt niet meer wanneer de premie-inleg voor elke leeftijd in evenwicht is met de waarde van de verkregen pensioenaanspraak.

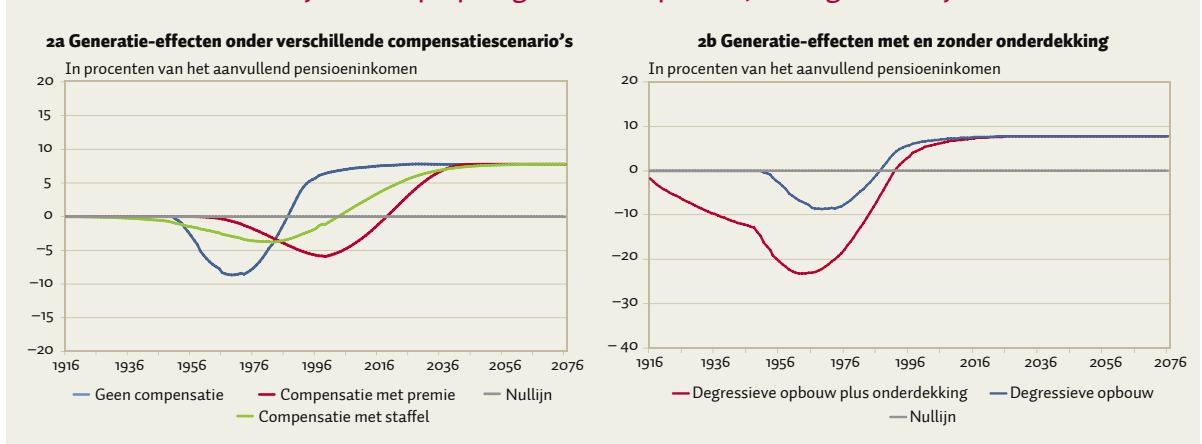
Waardeoverdrachten wegens de tijdswaarde van de premie-inleg kunnen worden voorkomen door de combinatie van een doorsneepremie en -opbouw te vervangen door een sterkere koppeling tussen premie-inleg en latere pensioenuitkeringen. Een manier om dat te bewerkstelligen is om vast te houden aan de doorsneepremie, maar de doorsneepopbouw te vervuilen voor een leeftijdspecifiek opbouwpercentage dat daalt naarmate de deelnemer ouder wordt (degressieve opbouw; de rode, ondoorbroken lijn in figuur 1b). Een andere mogelijkheid is om juist de doorsneepopbouw te behouden en de premie te laten toenemen met de leeftijd van de deelnemer (progressieve premies; zie de blauwe stippellijn in figuur 1a). Een sterkere actuariële link tussen premie en uitkeringen kan ook binnen het huidige systeem van doorsneepremie en -opbouw worden bereikt door meer gewicht te geven aan de indexatie. In het vergaande geval dat de indexatie gekoppeld wordt aan het verwachte rendement (rendementindexatie), komt deze variant in wezen neer op degressieve opbouw. Om de premielast niet te doen stijgen, kan een dergelijke maatregel gecombineerd worden met een lager opbouwpercentage. Deze opbouwmethodiek wordt momenteel al in een aantal

beroepspensioenregelingen gehanteerd. Buiten de kaders van het collectieve contract kan worden gedacht aan individuele regelingen. In al deze alternatieven is het mogelijk de overdrachten tussen jongeren en ouderen, en herverdeling tussen deelnemers met afwijkende carrière- en inkomenspaden te elimineren. Herverdeling wegens verschillen in levensverwachting blijft echter ook in deze alternatieven bestaan.

Een overgang van een doorsneesysteem naar een van deze alternatieven elimineert overdrachten in de pensioenopbouw, maar zal ook andere effecten met zich meebrengen. Zo verschuift bij degressieve opbouw en rendementindexatie het zwaartepunt van de pensioenopbouw naar voren, waardoor de opbouw gevoeliger wordt voor inflatierisico's en de arbeidsparticipatie van de werknemer vroeg in de carrière. Progressieve premies leiden tot hogere premiekosten voor de werkgever bij oudere werknemers, wat mogelijk nadelig kan zijn voor de arbeidsmarktpositie van ouderen. Jongere werknemers betalen bij progressieve premies juist lagere premies. Waarschijnlijk sluit dit beter aan bij het inkomen en het bestedingspatroon van jongeren. Wanneer de doorsneepremie wordt omgezet naar een stelsel van progressieve premies, valt daarnaast de solidariteit tussen werkgevers in dezelfde bedrijfstak weg: werkgevers met een jonger werknemersbestand gaan dan gemiddeld een lagere premie betalen dan werkgevers met een ouder

Generatie-effecten bij overstap op degressieve opbouw, naar geboortear

FIGUUR 2

werknemersbestand. Bij een eventuele overgang op individuele regelingen vervalt de mogelijkheid tot intergenerationele risicodeling. Intergenerationele risicodeling stelt pensioenregelingen in staat om schokken uit te smeren over een langere periode en over meerdere generaties deelnemers.

Herverdeling binnen pensioenregelingen door verschillen in levensverwachting tussen deelnemers van een pensioenregeling lijkt maatschappelijk minder als een probleem te worden gezien. Mogelijke alternatieven om deze herverdeling te beperken zijn denkbaar, maar zijn veelal lastig uitvoerbaar vanwege praktische en juridische belemmeringen.

OVERGANGSPROBLEMATIEK

Het afschaffen van de doorsneesystematiek is nadelig voor deelnemers die al een deel van hun pensioen onder deze systematiek hebben opgebouwd. Immers, deze mensen hebben de lasten van de doorsneesystematiek al volledig ondervonden (lage opbouw, gegeven de ingelegde premie aan het begin van de loopbaan), maar profiteren niet meer van de baten (hoge opbouw, gegeven de ingelegde premie aan het einde van de loopbaan). Het verlies van deze impliciete pensioenrechten vertegenwoordigt een waarde van bijna honderd miljard euro, wat overeenkomt met circa negen procent van het totale aanvullende pensioenvermogen.

Een pensioenregeling is een *zero-sum game*: een voordeel voor de ene generatie is een nadeel voor een andere generatie. Figuur 2a illustreert de generatie-effecten van een overstap van doorsneeropbouw op degressieve opbouw. De generatie-effecten zijn hierbij gedefinieerd als de mutatie in het netto-profiel als gevolg van de overgang naar degressieve opbouw, uitgedrukt in procent van het aanvullend pensioeninkomen in de uitgangssituatie (van de doorsneesystematiek). Een transitie naar degressieve opbouw stelt alle huidige en toekomstige deelnemers in staat een hoger rendement op hun pensioenpremie te genereren vanwege het wegvallen van het omslagelement. Dit geldt uiteraard ook bij een overstap op progressieve premies of rendementindexatie. Dit voordeel voor toekomstige generaties loopt uiteindelijk op tot circa acht procent van het aanvullende pensioeninkomen (blauwe lijn). Bij overstap op degressieve opbouw staat hier echter direct de afschrijving van de impliciete pensioenrechten tegenover, die noodzakelijkerwijs neerslaat bij de huidige actieve deelnemers die (een deel van) de gesubsidieerde pensioenopbouw mislopen. Zonder compenserende maatregelen kunnen huidige deelnemers van tussen de dertig en zestig jaar al gauw tot ongeveer tien procent minder aanvullend pensioen tegemoet zien.

Het is de vraag of een dergelijke transitielast volledig bij de huidige deelnemers gelegd moet worden of dat er (enige vorm van) compensatie verschaft moet worden. Hoe een eventuele transitielast moet worden verdeeld, is een politieke afweging. Als de oorspronkelijke – onder de doorsneesystematiek – nog te behalen pensioenopbouw van bestaande generaties wordt gerespecteerd en deze compensatie wordt betaald uit de premie, dan drukken de transitielasten zwaarder op de huidige jongere generaties die nog lange tijd zullen worden geconfronteerd met extra premieopslagen (rode lijn). Een nog gelijkmatigere verdeling kan worden bewerkstelligd door deze transitielast via indexatiekortingen uit te smeren (groene lijn). De transitielast komt dan ook voor een deel te liggen bij de reeds gepensioneerde deelnemers.

BREDER PERSPECTIEF

Afgezien van een eventueel verlies aan toekomstige pensioenopbouw bij overstap op een alternatieve financieringsystematiek, zal die opbouw de komende jaren sowieso worden belast met de kosten om de buffers aan te vullen. Figuur 2b geeft een decompositie van de generatie-effecten in het verlies aan pensioenopbouw door afschaffing van de doorsneesystematiek (blauwe lijn), gecombineerd met het extra verlies door herstel van de buffer (rode lijn). Hierbij is aangenomen dat de doorsneesystematiek wordt vervangen door degressieve opbouw en dat bestaande generaties niet worden gecompenseerd. Het pensioenfonds heeft initieel een reële dekkingsgraad (dus inclusief de kosten van indexatie) van tachtig procent (dat is in nominale termen ongeveer 110 procent) en met behulp van korten op indexatie herstelt het fonds zich geleidelijk aan weer tot honderd procent reële dekking. Het effect van de indexatiekortingen in het verlies aan pensioeninkomen is voor alle generaties groter dan het effect van de overgang op degressieve opbouw. Het verlies voor de verschillende generaties vanwege indexatiekortingen in combinatie met de overgang naar degressieve opbouw loopt maximaal op tot ongeveer 25 procent van het aanvullende pensioeninkomen. Deze cumulatie van effecten kan voor deelnemers pijnlijk zijn.

CONCLUSIE

In het licht van de toegenomen arbeidsmobiliteit en een grotere diversiteit aan deelnemers is het wenselijk om de pensioenopbouw voor elke leeftijd (meer) in evenwicht te brengen met de pensioenpremie. De transitielast van een dergelijke overgang zou echter bovenop de kosten komen (in de vorm van premieverhogingen, dan wel indexatiekortingen) die deelnemers nu en in de nabije toekomst ondervinden om de financiële situatie van de pensioenfonds te verbeteren. Het is daarom de vraag of een meer fundamentele overstap op een alternatief systeem op dit moment opportuun is. Tegelijkertijd leiden deze omstandigheden er mogelijk toe dat deelnemers juist nu kritischer kijken naar wat hun pensioenregeling hun oplevert. Daar komt bij dat een mogelijke overstap niet los kan worden gezien van andere discussies over de houdbaarheid van het pensioenstelsel. Een eventuele overstap op een nieuw pensioencontract, waarin de indexatie hoger of minder onzeker wordt, biedt op de kortere termijn alvast een mogelijkheid om een meer actuair evenwichtige pensioenopbouw vorm te geven.

LITERATUUR

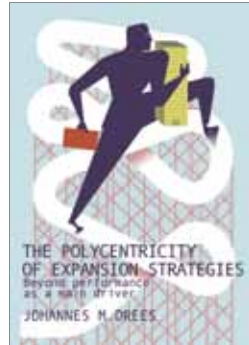
- Bonenkamp, J., J. Mackenbach, W. Nusselder en H. ter Rele (2013) Herverdeling door pensioenregelingen. *Netspar Design paper*, 16.
- Lever, M., J. Bonenkamp en R. Cox (2013) *Voor- en nadelen van de doorsneesystematiek*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Goudswaard, K., R. Beetsma, T. Nijman en P. Schnabel (2010) *Een sterke tweede pijler, naar een toekomstbestendig stelsel van aanvullende pensioenen*. Rapport van de Commissie Toekomstbestendigheid aanvullende pensioenregelingen. Den Haag: Ministerie van SZW.
- Verbon, H. (2011) (On)gewenste herverdeling en het pensioenakkoord. *Tijdschrift voor Openbare Financiën*, 43(2), 58–68.

Promotie

Om te groeien en winstgevendheid te verbeteren, vormen organisaties verschillende samenwerkingsverbanden zoals allianties, joint ventures, fusies en overnames. In het proefschrift wordt op basis van vier studies de invloed van verschillende factoren op het ontstaan en het resultaat van verschillende groeistrategieën onderzocht.

In de eerste drie studies wordt door middel van drie complementaire meta-analyses op basis van 157, 224 en 204 artikelen onderzocht hoe bedrijven reageren op de afhankelijkheid van hun omgeving, hoe ze de keuze maken tussen bepaalde samenwerkingsverbanden en waar die allemaal toe leiden. In de eerste studie wordt de *Resource dependence theory* als uitgangspunt genomen om de formatie en prestaties van samenwerkingsverbanden te verklaren en hoe de keuze tot samenwerking vanwege een streven naar meer autonomie wordt beïnvloed door mededingingswetgeving. Studie twee biedt een verfijnd beeld door een onderscheid te maken tussen verticale en horizontale samenwerkingsverbanden en hun invloed op de autonomie en de winstgevendheid van een organisatie. In de derde studie wordt een verdere verfijning aangebracht door het effect van groeistrategieën op respectievelijk de aandeelhouderswaarde en de boekwinst van een onderneming te bepalen. Daarnaast wordt er ingegaan op de verschillen in uitbreiding naar ontwikkelde en ontwikkelingslanden.

De resultaten van deze drie studies laten zien dat, indien managers vooral geïnteresseerd zijn in het verbeteren van de autonomie van hun organisatie, ze het beste een alliantie kunnen vormen. Die zijn goedkoop en zorgen ervoor dat de organisatie flexibel blijft en geen eigendomsrechten hoeft af te staan. Verder laten de eerste drie studies zien dat allianties, joint ventures en fusies of overnames gedreven worden door het streven van managers naar verbetering van de reputatie van hun organisatie. Om dat te doen, kan een organisatie het beste een zichtbaar samenwerkingsverband aangaan met een gereputeerde partner waaraan zij extra legitimiteit kan ontleenen. Verder toont het onderzoek aan dat de keuze voor een bepaalde groeistrategie beïnvloed wordt door institutionele factoren zoals wetgeving. Door middel van een meta-analytische regressieanalyse toont het onderzoek bijvoorbeeld aan dat organisaties op striktere Amerikaanse mededingingswetgeving hebben gereageerd door meer allianties en joint ventures te vormen, terwijl dezelfde wetgeving de winstgevendheid van fusies of overnames heeft verslechterd. Met haar beleid heeft

JOHANNES DREES

Onderzoeker aan de
Vrije Universiteit Amsterdam

de Amerikaanse overheid dus een grote invloed gehad op de strategie van organisaties.

De vierde studie gaat dieper in op de meest voorkomende groeistrategie, fusies en overnames. Op basis van ruim tachtig interviews en zes casestudies wordt de interactie tussen enerzijds beslissingsbevoegden en anderzijds adviseurs – onder andere *investment bankers*, consultants en advocaten – tijdens overnameprocessen onderzocht. De bevindingen wijzen erop dat organisatorische, contextuele en interpersoonlijke factoren als argument worden gebruikt om beslissingsbevoegden te overtuigen een overname te doen. Investment bankers wijzen bijvoorbeeld op het risico om als organisatie afhankelijk van een partner of concurrent te worden, een

deel van het marktaandeel te verliezen, de noodzaak om een betere onderhandelingspositie te verkrijgen, of te reageren op een terugloop in winstgevendheid.

De casestudies laten zien dat bankiers, advocaten en consultants soms bij beslissingsbevoegden een bepaalde gedrevenheid opwekken om een overname te doen die niet goed is voor de organisatie. Waar tijd soms een cruciale rol speelt bij de waardebeoordeling, is het hebben van een idee waar de grootste risico's zitten misschien wel belangrijker. Misschien had dit bij de nationalisatie van ABN Amro wel tot een betere waardebeoordeling geleid. Immers, wanneer beslissingsbevoegden duidelijk zijn over de doelen en strategie van hun organisatie, worden adviseurs beter aangestuurd en voegen ze meer waarde toe door beter gestructureerde en implementeerbare integratieplannen te schrijven.

Het proefschrift geeft aan dat samenwerkingsverbanden niet alleen tot stand kunnen komen om de winst te vergroten, maar er ook toe dienen om een organisatie minder afhankelijk te laten zijn van haar omgeving, om autonoom te blijven en om haar reputatie te verbeteren. Allianties, joint ventures, fusies en overnames zijn het resultaat van een combinatie van verschillende macro- en micro-economische factoren. Op die manier verklaren de bevindingen waarom sommige groeistrategieën worden gevormd en succesvol zijn en andere geen waarde creëren.

LITERATUUR

Drees, J.M. (2013) *The polycentricity of expansion strategies: beyond performance as a main driver*. Proefschrift. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.

Agenda

Voor meer informatie over de hier genoemde items en een volledig overzicht van de Nederlandse economische agenda kunt u terecht op www.economie.nl/agenda

Promoties

Op 10 januari promoveert **Louis Raes** aan de Universiteit van Tilburg op zijn proefschrift *On the influence of institutional design on monetary policy making*. Zijn promotoren zijn Sylvester Eijffinger en Ronald Mahieu. De plechtigheid vindt plaats in het Cobbenhagen gebouw en begint om 14.15 uur.

Op 10 januari promoveert **Jiansuo Pei** aan de Rijksuniversiteit Groningen op zijn proefschrift *Trade, growth, regions, and the environment: input-output analyses of the Chinese economy*. Zijn promotoren zijn Jan Oosterhaven en Erik Dietzenbacher. De plechtigheid vindt plaats in het Academiegebouw van de universiteit en begint om 14.30 uur.

Op 13 januari promoveert **Rob Krug** aan de Radboud Universiteit Nijmegen op zijn proefschrift *Gemakkelijk geld: kroniek van de problemen met het Europees Sociaal Fonds in Nederland*. Zijn promotoren zijn Michiel de Vries en Ben Dankbaar en zijn co-promotor is Ellen Mastbroek. De plechtigheid vindt plaats in de Aula van het Academiegebouw van de universiteit en begint om 14.30 uur.

Op 15 januari promoveert **Ilja Cornelisz** aan de Universiteit Maastricht op zijn proefschrift *School choice, competition and achievement: Dutch compulsory education*. Zijn promotoren zijn Wim Groot, Henriëtte Maassen van den Brink en

Henry Levin. De plechtigheid vindt plaats in het Administratiegebouw van de universiteit en begint om 16.00 uur.

Op 15 januari promoveert **Tim Boonen** aan de Universiteit van Tilburg op zijn proefschrift *Game theoretic approaches to optimal risk sharing*. Zijn promotoren zijn Anja de Waegenaere en Henk Norde. De plechtigheid vindt plaats in het Cobbenhagen gebouw en begint om 16.15 uur.

Op 17 januari promoveert **Nufer Ates** aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op zijn proefschrift *The strategy process: a middle management perspective*. Zijn promotoren zijn Patrick Groenen en Daan van Knippenberg. De plechtigheid vindt plaats in de Senaatszaal van de universiteit en begint om 9.30 uur.

Op 17 januari promoveert **Mirjam Groote Schaarsberg** aan de Universiteit van Tilburg op haar proefschrift *Interactive operational decision making: purchasing situations and mutual liability problems*. Haar promotor is Peter Borm en haar co-promotor is Hans Reijnierse. De plechtigheid

vindt plaats in het Cobbenhagen gebouw en begint om 14.15 uur.

Op 20 januari promoveert **Michiel Gerritse** aan de Vrije Universiteit Amsterdam op zijn proefschrift *Policy competition and the spatial economy*. Zijn promotor is Erik Verhoef. De plechtigheid vindt plaats in de Aula van de universiteit en begint om 15.45 uur.

Op 24 januari promoveert **Eva van den Broek** aan de Universiteit van Amsterdam op haar proefschrift *Keeping up appearances*. Haar promotor is Arthur Schram. De plechtigheid vindt plaats in de Aula van de universiteit en begint om 11.00 uur.

Op 24 januari promoveert **Martijns Boons** aan de Universiteit van Tilburg op zijn proefschrift *Sorting out commodity and macroeconomic risk in expected stock returns*. Zijn promotor is Frans de Roon en zijn co-promotor is Marta Szymanowska. De plechtigheid vindt plaats in het Cobbenhagen gebouw en begint om 14.15 uur.

Personalia

Op 21 januari spreekt **Adriaan Soetevent** zijn oratie *De microstructuur van markt en samenleving* uit ter acceptatie van zijn benoeming tot hoogleraar Micro-economie aan de Rijksuniversiteit Groningen. De plechtigheid vindt plaats in het Academiegebouw van de universiteit en begint om 16.15 uur.

Seminars

CPB

14 januari De effecten van etnische diversiteit op de prestaties van teams: een veldexperiment, Jolanda Hessels (Erasmus Universiteit Rotterdam).

CREED

16 januari Status quo effects in fairness games: reciprocal responses to acts of commission versus acts of omission, Maros Servatka (University of Canterbury, Verenigd Koninkrijk).

DSF

10 januari Should Eurozone banks recapitalize further?, Viral Acharya (New York University, Verenigde Staten).

ISS

28 januari Crisis, what crisis? Reflections on crisis, crisis-management and crises of crisis-management, Bob Jessop (Lancaster University, Verenigd Koninkrijk).

RADBOD

13 januari Battle of the sexes: how sex ratios affect female bargaining power, Qin Ti (Chinese Academy of Social Sciences Beijing, China).

TINBERGEN

14 januari Financial fragility and the fiscal multiplier, Christiaan van der Kwaak (Universiteit van Amsterdam).

14 januari Community rating in health insurance: can it be optimal?, Gijsbert Zwart (Universiteit van Tilburg).

24 januari Identification and estimation of incentive contracts under asymmetric information: an application to the French water sector, Christian Bontemps (University of Toulouse, Frankrijk).

27 januari Cartel and merger interaction: evidence from the EU since 1985, Jun Zhou (University of Bonn, Duitsland).

Ceteris paribus

HET WOORD AAN...

Clemens Kool

Clemens Kool is hoogleraar Financiering en Financiële Markten aan de Universiteit Utrecht. ESB stelde hem een aantal vragen.

te veel krediet wordt gecreëerd. Mijn belangrijkste bevinding is dat er veel meer geld en kredietgroei heeft plaatsgevonden dan er op basis van de onderliggende economische groei verwacht kan worden. Ook blijkt de verdeling van de geld- en kredietgroei erg scheef in Europa.”

Waar houdt u zich momenteel mee bezig?

“Het onderzoek gaat over macro-economische financiële onevenwichtigheden in het eurogebied. Ik onderzoek hoe de tekorten en overschotten op de lopende rekeningen verklaard kunnen worden vanuit onderliggende financiële stromingen, zoals de geldstroom en de kredietstroom. De onevenwichtigheden op de lopende rekeningen zijn verwaarloosd in de literatuur en in het beleid. Men ging ervan uit dat financiële markten wel zouden zorgen voor optimale allocatie van activa en passiva. Ik ben van mening dat deze beweging onverstandig is. Vooral binnen het eurogebied, waarin we de wisselkoers zijn kwijtgeraakt als aanpassende factor, is het niet duidelijk wat er nou precies gebeurt als er in een bepaald deel van het eurogebied te veel geld, of

Hoe sterk is de geld- en kredietgroei vergeleken met de economische groei?

“Er is 25 tot 30 procent meer geld en krediet in omloop dan op basis van fundamentele economische factoren, zoals de bbp-groei en de rentestand, verwacht kan worden. Terwijl de geldhoeveelheid overal ongeveer even excessief aanwezig is, zie je aan de kredietkant juist hele grote onevenwichtigheden tussen landen. We weten nog te weinig over de oorzaken hiervan. Ontstaat die disbalans aan de vraagkant van krediet, of door grensoverschrijdende kapitaalstromen?”

Wat moet de beleidmaker doen om deze onevenwichtigheden te voorkomen?

“Wat je eerst moet weten is hoe interbancaire stromen precies tot stand komen, van welk land naar welk land ze gaan en waarom. Wat is de rol van verschillen in regelgeving tussen landen? Als dit een belangrijke rol speelt dan zou de oplossing al in de bankenunie kunnen liggen. Hoe je excessieve kredietgroei in een individueel euroland tegengaat, is een ingewikkelde vraag. Macroprudentieel toezicht zou bijvoorbeeld moeten inspelen op de vervlechting tussen bancaire systemen en regionale divergentie. Banken kunnen namelijk goedkoop geld lenen op de interbancaire geldmarkt, en dit uitzetten tegen te lage rentetarieven, gegeven de risico's in die regio's of sectoren. Je zou kunnen zeggen, stel strengere kapitaaleisen voor de banken in dat gebied, zodat ze wat terughoudender worden in de kredietverstrekking. Maar door de geïntegreerde Europese markt is een situatie denkbaar waarin banken buiten het risicogebied die niet onder de beperkende regels vallen, dit gat opvullen. Dit zou de beoogde rem teniet doen. Bancaire systemen zijn dermate met elkaar vervlochten, dat het lastig is om beleid te maken. Met een niet goed functionerende kredietmarkt is een triviale oplossing niet voorhanden. Dit probleem, op lokaal, nationaal en internationaal niveau zal de komende tijd het hoofdonderwerp van mijn onderzoeken zijn.”

Bedankt, en succes met uw onderzoek.

UIT DE OUDE ESB-DOOS

TEKORTEN OP DE LOPENDE REKENING: (NIET) VERONTRUSTEND

Lopende-rekeningtekorten zijn in de afgelopen jaren vrijwel geruisloos gefinancierd. De voortschrijdende liberalisatie van het kapitaalverkeer heeft aan dit proces zeker bijgedragen. Dit wekt de indruk dat bij de beleidsbepaling geen prioriteit hoeft te worden verleend aan maatregelen om de mondiale betalingsbalansonevenwichtigheden te redresseren. In een recente publikatie stelt de Amerikaanse econoom Makin dat de nadruk niet zozeer hoeft te liggen op beleidsaanpassingen die de onevenwichtigheden zouden kunnen verkleinen, alswel op een vlotte financiering van de tekorten.

Houben, A.C.F.J. (1990) Betalingsbalansonevenwichtigheden: financiering of aanpassing? ESB, 75(3773), 818–821.

Roger Klaassen
Van Zanten

De politiek reageert te langzaam op maatschappelijke trends.

Hervormingen worden uitgesteld tot het laatste moment. Die zijn daardoor vaak pijnlijk en duur.

Ach, ik neem het de politici niet kwalijk.

Ik heb zelf ook last van een vooruitschuivende blik.

Het zou kunnen dat u nog
nooit van ons gehoord heeft,

zij gelukkig wel.

HOSPITAALBROEDERS

Klein in Nederland,
groots in Afrika

www.hospitaalbroeders.nl

